

Tijdschrift voor vrouwenstudies

Adviesraad

Mieke Bal (hoogleraar Theoretische Literatuurwetenschap UvA), Riet Bons-Storm (hoogleraar Vrouwenstudies met betrekking tot het pastoraat), Rosi Braidotti (hoogleraar Vrouwenstudies Letteren RUU), Jeanne de Bruijn (hoogleraar Vrouw en Beleid VU), Willy Jansen (hoogleraar Vrouwenstudies KUN), Joyce Outshoorn (hoogleraar Vrouwenstudies RUL), Selma Sevenhuijsen (hoogleraar Vergelijkende Vrouwenstudies RUU), Tineke Willemsen (hoogleraar Vrouwenstudies KUB)

Redactie

Inge Arends, Yvonne Benschop, Ria van den Brandt, Margo Brouns, Stephan Cremer, Marysa Demoor, Stefan Dudink, Margriet Kraamwinkel, Irene Meijer, Trudi Nederland, Bibi Straatman, Wies Weijts

Redactieassistent

Janneke van der Hulst

Redactiesecretariaat

Inge Arends, Vrolikstraat 249 III, 1091 VA Amsterdam

Redactieraad

Arina Angerman, Liesbeth Bervoets, Rosemarie Buikema, Ben Bussink, Freda Dröes, Philomena Essed, Joke Hermsen, Alkeline van Lenning, Ilja Mottier, Sawitri Saharso, Evelien Tonkens, Marion den Uyl, Veronica Vasterling, Agnes Verbiest, Monique Volman

Kopij

Artikelen of voorstellen voor artikelen behoren in achtvoud — print op regelafstand 2, 30 regels per kopijblad en ca. 50 aanslagen per regel — opgestuurd te worden aan bovenstaand redactieadres.

Uitgeverij en abonnementsadministratie

SUN, Postbus 1609, 6501 BP Nijmegen, tel. (024) 322 17 00; fax (024) 323 54 93

Abonnementen

Een jaargang omvat vier nummers van gemiddeld 120 bladzijden. De prijs per jaargang bedraagt f 64,50. Voor studenten en anderen met een minimuminkomen geldt een gereduceerd tarief van f 49,50. Voor instellingen bedraagt de abonnementsprijs f 84,50. Men kan zich ook tussentijds abonneren, de prijzen zijn dan evenredig lager. Nieuwe abonnementen kunnen zowel schriftelijk als telefonisch worden opgegeven bij de uitgeverij. Voor de betaling dient men een acceptgirokaart af te wachten. Abonnementen worden automatisch verlengd, tenzij men één maand vóór het einde van het kalenderjaar schriftelijk opzegt. De prijs van een los nummer bedraagt f 19,50.

Omslagontwerp: Brigitte Slangen

Foto omslag: Frank Fournier

Inhoud

379 Redactioneel

380 Oproep: Gender en emoties

In memoriam

381 Tussen Ophelia en Jeanne d'Arc. Het komen en gaan van Diana, Princess of Wales
Marysa Demoor

Interview

383 Het platform-probleem. Een ronde-tafelgesprek over achttien jaar *Tijdschrift voor Vrouwenstudies*
Marije Wilmink

Artikel

400 De stilte rond Bertha Mason. Postkoloniale interpretaties van Charlotte Brontë's *Jane Eyre*
Rosemarie Buikema

Opinie

418 Asiel in Wonderland. De patriarchalisering van vluchtelingen
Anneke van Baalen

Artikel

433 Het morele gelijk van het Vrouwenverdrag. De nieuwe internationale norm voor gelijkheid van het VN-Verdrag ter uitbanning van alle vormen van discriminatie jegens vrouwen (1979)
Inge Bleijenbergh

Interview

448 Tekst en verlangen. Het feminisme van Catherine Belsey
Marysa Demoor en Jürgen Pieters

Opinie

465 Genderstudies: een toverwoord? Onderzoek naar het imago van vrouwenstudies en genderstudies bij studenten
Anita van Asselt en Jolande Gröflin

Recensies

- 472 'Een wereld apart. Geschiedenis van het Sacré-Coeur in Nederland' van
Laetitia M.L. van Rijckevorsel *José Eijt*
- 474 'Shaping women's work. Gender, employment and information techno-
logy' van Juliet Webster *Janneke van der Hulst*
- 476 'Anne Frank & Etty Hillesum. Spiritualiteit, schrijverschap, seksualiteit'
van Denise de Costa *Ria van den Brandt*
- 479 IIAV — Databank Onderzoek Vrouwenstudies
- 489 Summaries
- 491 Gegevens van de auteurs
- 492 Register 1997

Redactioneel

Na dit nummer is het *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* niet meer. Geen nood, als een feniks herrijst het tijdschrift uit zijn as in de aantrekkelijke vorm van het *Tijdschrift voor Genderstudies*. Genderstudies dus, een pluri-interpretabele, multifunctionele term die voor de Nederlandstalige lezer associaties oproept met gember, kruidige artikelen en gander, mannen en mannelijkheid.

379

Maar de beslissing om van naam te veranderen werd door andere overwegingen ingegeven. De keuze voor een *Tijdschrift voor Genderstudies* moet in een internationaal kader worden geplaatst. Vrouwenstudies heeft als een van de meest in zwang zijnde, mede door het postmodernisme geïnspireerde onderzoeksterreinen een niet te stuiten groei gekend in diverse richtingen. De evolutie van het gelijkheids- naar het verschildenken en de (deels) daaruit resulterende overlappingen met homo- en lesbische studies, *queer studies* en mannenstudies leidden onvermijdelijk naar een ruimere, alles overkoepelende naam die ruimte biedt aan de proliferatie van denkpijpen en die interactie stimuleert. Vrouwenstudies is te eng geworden. De redactie gaat ervan uit dat vrouwenstudies, als grootste onderzoeksgebied, slechts aan kracht en vitaliteit kan winnen wanneer zij opgenomen wordt in het grotere geheel van genderstudies.

Wij denken bovendien dat het gevaar van een eindeloze reproductie van vrouwelijkheid kan worden vermeden door meer nadruk op de vraag hoe telkens weer de norm (man, wit, hetero, middenklasse) onzichtbaar wordt gemaakt. Het bijbehorende vraagstuk is natuurlijk hoe diezelfde norm aan het duister kan worden onttrokken.

Dit laatste nummer van TvV geeft veel ruimte aan het debat over vrouwenstudies, feminisme en genderstudies. We blikken terug op het eerbiedwaardige verleden van het tijdschrift. Het debat wordt als vanouds rond de keukentafel en op heftige wijze gevoerd. Vijf vrouwen, die allen de ontwikkelingsgang van dichtbij hebben meegemaakt, geven tot op de dag van vandaag blijk van een krachtig en diep gevoeld politiek en intellectueel engagement met vrouwenstudies. In welke andere wetenschappen vind je een dergelijke betrokkenheid? Twee studenten vrouwenstudies verrichtten in Amsterdam onderzoek naar de associaties die vrouwenstudies oproept onder studenten. Zou de naam alleen al voldoende zijn om potentiële geïnteresseerden af te schrikken? Ja, concluderen Anita van Asselt en Jolande Gröflin. Vrouwenstudies is weliswaar heel populair onder vrouwenstudies-studenten, maar de overige studenten geven de voorkeur aan het meer neutrale en wetenschappelijker klinkende 'genderstudies'.

Dit is dus het laatste nummer van TvV, boeiend als altijd. Het nieuwe TvG zal daar vanaf 1998 uitsluitend meerwaarde aan toevoegen. Het *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* is dood. Leve het *Tijdschrift voor Genderstudies*.

Gender en emoties

380

Van oudsher zijn vrouwen geportretteerd als emotionele wezens, in tegenstelling tot mannen die rationeel van aard zouden zijn. Deze dichotomie emotioneel/vrouwelijk versus rationeel/mannelijk vinden we terug in westerse filosofische tradities, maar ook in meer recente wetenschappelijke opvattingen over de aard van mannen en vrouwen. Opvallend genoeg is de idee dat vrouwen emotioneler of gevoeliger zouden zijn dan mannen ook gemeengoed in veel feministische theorieën. Alhoewel in het feministisch denken van de jaren zeventig de negatieve betekenis van emoties wel is aangevallen, is de emotionele vrouw zelf nooit fundamenteel ter discussie gesteld. Volgens sommigen is emotionaliteit zelfs een van de wezenskenmerken van vrouwen. Deze opvatting is recent ook te zien in bijvoorbeeld de roep om meer vrouwelijke topmanagers vanwege hun emotionele expertise. Wat is de waarde en functie van deze dichotomie? Voorbeelden als de mannelijke tranen op het sportveld, de mannelijke agressie op de weg, of de gekwetste ego's in de directievergadering suggereren in elk geval dat mannelijke emotionaliteit wel degelijk bestaat.

In overeenstemming met constructionistische opvattingen over sekse kunnen we dus veronderstellen dat emotionaliteit een van de manieren is waarop vrouwelijkheid wordt geconstrueerd en gereproduceerd. Deze aansprekende en krachtige dichotomie heeft ertoe geleid dat de analyse van het construct zelf onderbelicht is gebleven en dat de verschillen en overeenkomsten in de manier waarop mannen en vrouwen emoties ervaren, uiten, bespreken of benoemen nog een onderontwikkeld onderzoeksterrein zijn. Het wordt dus tijd om deze constructie niet alleen in kaart te brengen, maar ook te analyseren.

Dit is de doelstelling van het themanummer dat het *Tijdschrift voor Genderstudies* wil wijden aan emoties en gender. We willen de dichotomie vrouwelijk/emotioneel versus mannelijk/rationeel illustreren, omkeren of ter discussie stellen vanuit zo veel mogelijk verschillende disciplines. Wij vragen daarom papers die een of meer van de volgende punten behandelen:

- Op welke manier krijgt deze dichotomie vorm in een specifieke discipline?
- Is een omkering van de dichotomie ook mogelijk en in hoeverre heeft dit consequenties voor de concepties van mannelijkheid en vrouwelijkheid?
- Welke functies heeft de dichotomie en wat zijn de implicaties als de dichotomie wordt losgelaten?
- In hoeverre is de dichotome constructie terecht? Zijn er verschillen in het gedrag of de ervaringen van mannen en vrouwen die een dergelijke opvatting rechtvaardigen?

Bijdragen van 6000-7000 woorden vóór 30 april 1998 opsturen naar het secretariaat van het *Tijdschrift voor Genderstudies*, Vrolikstraat 249 III, 1091 VA Amsterdam. Voor informatie en overleg kunt u contact opnemen met prof. dr. Agneta Fischer, die gastredacteur is van dit themanummer: tel. 020-5256893.

Marysa Demoor

Tussen Ophelia en Jeanne d'Arc

Het komen en gaan van Diana, Princess of Wales

381

Tot haar tragische dood stonden de meesten onder ons zelden stil bij het leven van de glamoureuze prinses van Wales. We wisten van een blijkbaar ellendige huwelijksperiode. Maar ach, dat werd dan toch wel ruim gecompenseerd door haar rijkdom en het wervelende sociale leven waar ze zich sedert haar echtscheiding in had gestort. Voor de rest leek zij vooral voer voor mondaine tijdschriften en roddelbladen en daar wilden wij, intellectuele vrouwen, niet meteen iets mee te maken hebben. Op die sensatiepers leek Diana overigens handig in te spelen. Medelijden leek hier niet op zijn plaats.

Haar dood en vooral de wijze waarop ze stierf confronteerden ons met andere aspecten van Diana en van onszelf. Iedereen was geschokt. Nu pas beseften wij hoezeer zij, als mediaconstructie, deel was geworden van ons leven. We waren met z'n allen op de hoogte van de belangrijkste periodes uit haar leven via grote kleurenfoto's. De verlovings van dat ietwat onbehouden, heel naïeve meisje met een oudere, wat verveelde maar niettemin minzame prins Charles. Haar vaak ingezakte houding inclusief droevige reënblik tijdens saaie plechtigheden in de beginperiode van haar huwelijk. De geboorte van haar zonen. We zagen hoe ze opvallend ging vermageren en hoe, na het midden van de jaren tachtig, het prinselijk koppel uit elkaar begon te groeien. Dan, in 1992, trilde het ooit zo eerbare koningshuis op zijn grondvesten. Andrew Morton publiceerde met medeweten van de prinses haar biografie met het 'ware' verhaal.

Dat was het begin van het einde: het einde van het huwelijk van de Wales'. Maar het was het begin van een nieuwe, assertieve, rebelse Diana. Van toen af geen ingezakte houding meer, geen magerzucht, geen zelfmoordpogingen. Deze even zovele typisch vrouwelijke uitingen van onmacht en agressie werden (althans voor het publiek) vervangen door een verlangen niet langer enkel het slachtoffer te zijn. Pijn en zelf-medelijden werden omgezet in energie en de intentie om andere slachtoffers te helpen. Ook tegenover de media veranderde haar houding. Ze weigerde het eenduidige statuut van (begerig) object en incorporeerde de media in haar verweerstrategie. De nieuwe Diana stond kaarsrecht op de foto's. Op een van haar laatste portretten poseert ze sierlijk en uitdagend met een witte jurk en een toreadorsjasje. Klaar voor de aanval.

Die korte schets maakt duidelijk waarom Diana door vele genderstudies-adepten werd gerecupereerd. Zij was een rebelse prinses: zij verzette zich tegen de traditionele vrouwenrol die voor haar binnen het koningshuis was

vastgelegd. Zij was als bruid voor Charles gekozen omwille van haar afkomst, haar maagdelijkheid, haar jeugd en haar potentieel om dat koningshuis van gezonde troonopvolgers te voorzien. Ze was een doorgeefluik, een 'empty space'. Eenmaal de 'heir and the spare' geboren, kon ieder discreet zijn eigen weg gaan. Charles keerde terug naar zijn vroeger lief en Diana werd verondersteld hetzelfde te doen. Nooit voorheen had een koninklijke gemalin zich tegen die situatie verzet. Diana's protest keerde zich eerst tegen zichzelf, pas daarna kwam ze ermee naar buiten en kon ze beginnen aan een carrière als onafhankelijk ex-lid van het koningshuis.

De publieke reactie op die nieuwe koers was verrassend positief, verrassend vrouwvriendelijk. Diana was geen superwoman. Ze kwam uit een gescheiden gezin en had als kind geen studieresultaten behaald om over naar huis te schrijven. Ze gaf toe dat ze, het voorbeeld van haar man volgend, ook buiten-huwelijkse affaires had gehad. Dat werd haar allemaal vergeven. De Britten konden de beredeneerde planning van het koningshuis in verband met Diana niet (meer) slikken. Haar jonge, sportieve vrouwelijkheid en haar publieke affectie voor haar kinderen wonnen het van de macht van koningin en conservatieve regering. Haar fans bewonderden haar beslissing om in november 1995 een interview te geven waarin zijzelf haar kant van de feiten kon toelichten, waarin zij aankondigde dat ze nooit koningin zou zijn maar een andere maatschappelijke rol wou vervullen. Miljoenen Britten zagen in Diana een positief en menselijk beeld van Groot-Brittannië, een positieve vrouwelijke invulling van een publieke functie die diametraal tegenover die van de afstandelijke Elizabeth II en de ijzeren Margaret Thatcher stond. Zij was een vrouw op wie ze trots konden zijn, al lag de basis daarvoor in haar fysieke verschijning. Vraag is dus wel of dit haar gelukt was indien ze niet die verschijning had gehad van het mooie (domme?) blondje. Vraag is ook of diezelfde Britten een huwelijk van Diana met de onmetelijk rijke Egyptische playboy Dodi Al Fayed hadden kunnen verteren. Die vragen zullen wel altijd open blijven. Diana gebruikte in ieder geval haar uiterlijk en uiterlijkheden in haar aanvalsstrategie. In die zin vooral had ze het makkelijker dan vele vrouwen in een vergelijkbare situatie. Als de meest gefotografeerde Britse vrouw kon ze zich van het machtige wapen van de media bedienen. Ze slaagde er evenwel niet in deze te controleren en keert nu – wellicht – terug naar het objectstatuut.

Mooi, jong, vrouwelijk en dood is Diana nu. De ideale want ongevaarlijke inspiratiebron voor dichters, schilders, componisten en andere kunstenaars. De Diana-cultus is begonnen.

Het platform-probleem

Een ronde-tafelgesprek over achttien jaar TvV

Het *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* werd in 1981 opgericht. Vrouwenstudies stond toen als vakgebied nog in de kinderschoenen. De kernvragen waren nog ternauwernood geprofileerd. TvV vervulde in dat opzicht een belangrijke functie als het platform waarop de centrale kwesties van het vakgebied aan de orde kwamen: de relatie tussen wetenschap en politiek; de subject/object-scheiding; conceptualisering van macht in relatie tot sekse; en andere belangrijke debatten in binnen- en buitenland. Daarmee ontstond ook enige helderheid over de contouren van het jonge vakgebied. Mede dankzij TvV kon vrouwenstudies zich ontwikkelen tot een volwaardig wetenschappelijk terrein.

In het onderstaande debat komt deze periode nadrukkelijk aan de orde. Het was een tijd dat het tijdschrift een uitgesproken missie koesterde. De toenmalige redactie zag de voortschrijdende professionalisering vooral als een verdere theoretische uitwerking van seksevraagstukken. In het ronde-tafelgesprek komt naar voren – en dat is voor ingewijden geen verrassing – dat niet iedereen zich kon vinden in deze opvatting van een wetenschappelijk tijdschrift voor vrouwenstudies. Het was dan ook een ongemeen spannende periode waarin soms heldhaftig werd gezocht naar de identiteit van het vakgebied en tegelijkertijd van de wetenschapper-in-wording. De verschillende bijdragen van de deelnemers aan het debat tonen aan hoe de intellectuele en feministische betrokkenheid bij de ontwikkeling van vrouwenstudies sporen heeft nagelaten in de persoonlijke levens van de redactieleden en de lezers van TvV. We hopen dat dit politieke en intellectuele engagement een rol zal blijven spelen bij de ontwikkeling van genderstudies in Nederland.

Aan tafel verzamelen zich vijf vrouwen die in de loop der jaren op de een of andere manier betrokken zijn geweest bij TvV. Margo Brouns maakt deel uit van de huidige redactie. Zij is sinds 1995 redacteur en mede-verantwoordelijk voor het besluit tot naams- en koerswijziging. Saskia Grotenhuis is een van de oprichters van het tijdschrift en maakte van 1980 tot 1985 deel uit van de redactie. Troetje Loewenthal zwengelde in 1984 de discussie over de kleur van vrouwenstudies in TvV aan met haar artikel 'De witte toren van vrouwenstudies'. Jantine Oldersma schreef jarenlang recensies over TvV in het tijdschrift *Lover*. Evelien Tonkens tot slot nam afgelopen zomer afscheid van het tijdschrift na bijna negen jaar deel te hebben uitgemaakt van de redactie.

Het gesprek vindt plaats aan de keukentafel van Grotenhuis. De sfeer is geanimeerd, bij vlagen zeer verhit. Een discussie over het vermeende elitaire en gesloten verleden van het tijdschrift is natuurlijk onvermijdelijk. Maar

daarnaast komt een aantal ouderwets grootse vragen bovendrijven. Vragen naar het bestaansrecht van vrouwenstudies bijvoorbeeld, naar de houdbaarheid van feminisme als drijfveer en naar de noodzaak van een overkoepelend programma voor het vakgebied.

384

Grotenhuis neemt het gezelschap in eerste instantie mee naar de prille begintijd. Ze vertelt hoe zij en Mieke Aerts eind jaren zeventig op bezoek waren bij Elizabeth Wilson, die bezig was met de oprichting van *Feminist Review*. Grotenhuis en Aerts woonden enkele inspirerende brainstormsessies bij en kregen het idee een soortgelijk tijdschrift in Nederland op te richten.

Grotenhuis: Sinds 1976 had je natuurlijk de *Socialisties-Feministische Teksten*, maar dat kwam maar één à twee keer per jaar uit en was voor ons gevoel vrij gesloten. Bovendien was het sterk op de vrouwenbeweging gericht. Wij hadden een meer universitair tijdschrift voor ogen. De oprichting verliep echter niet zonder problemen. Het grootste issue was de ingewikkelde afbakening van taken en posities tussen de *SocFem Teksten* en het nieuwe tijdschrift. De socfem-dames – Meulenbelt, Sevenhuijsen, Outshoorn – vonden dat er in Nederland te weinig ruimte was voor twee tijdschriften. Hetzelfde auteurspubliek en zo. Ze ervoeren het ook als een aanval. Maar goed, we hebben ons plan toch doorgezet. Na een openbare oprichtingsvergadering is een redactie van tien vrouwen samengesteld, afkomstig van verschillende universiteiten. Anders dan bij *SocFem Teksten* waren het niet alleen sociale wetenschappers maar ook vrouwen uit andere disciplines.

Wilmink: Wilden jullie je ook niet afzetten tegen de marxistische grondslagen van de *SocFem Teksten*?

Grotenhuis: Nee, hoewel we achteraf wel heel snel zijn gaan afrekenen met het marxisme en geen socfem-kader hanteerden. Er begonnen dingen van Foucault en dergelijke door te sijpelen, dus het was wel duidelijk dat het theoretisch kader verbreed moest worden. We gingen niet bij voorbaat uit van een bepaald soort visie op de wetenschap, op feministische onderzoeksmethoden of op de vrouwenbeweging.

Loewenthal: Die discussie over de beweging versus wetenschap heeft nog wel heel lang doorgewerkt. Ik herinner me ellenlange vergaderingen en enorm veel gedoe over de vraag of de issues uit de vrouwenbeweging wetenschappelijke issues waren of niet.

Tonkens: Die eerste jaren stonden er ook van die stukken in TvV over de vraag wat nou wetenschap en wetenschappelijke kennis is, en wat je daar als vrouw of als feminist mee moet.

Grotenhuis: Dat was meer omdat wij als redactie dachten dat het belangrijk

was om die discussie te voeren, dan dat wij nou zelf met die vraag bezig waren. Je biedt ruimte voor die discussie, je entameert haar zelfs omdat je het nuttig vindt. Achter vrouwenstudies zit toch het idee dat het meer is dan iets moois schrijven in de studeerkamer. Maar het tijdschrift als zodanig heeft volgens mij nooit het idee gehad in dienst te staan van de beweging.

Loewenthal: Maar dat lokte juist dat protest uit! Vandaar dat er alsmaar discussie was...

385

Oldersma: Het gekke is dat het tijdschrift een andere structuur heeft dan wetenschappelijk tijdschriften, die werken met een kleine redactie en met referenten. Die referenten beoordelen de toegestuurde artikelen inhoudelijk en op basis daarvan beslist die kleine redactie of je erin komt.

Brouns: Tegenwoordig hebben wij die *peer review* ook hoor, absoluut. Maar volgens mij was dat in het begin heel anders. Ik twijfel een beetje over Saskia's idee dat het een open redactie was. Op mij kwam het als een heel gesloten redactie over, die zelf beoordeelde wat ze wel en niet goed vond. Je had daar ook bijna geen inzicht in.

Grotenhuis: Wij werkten ook met externe adviezen. Alleen, de redactie als geheel had wel het idee dat zij het blad maakte. Ze vroeg advies maar oordeelde uiteindelijk zelf over een artikel en deed ook eindeloos suggesties voor herschrijven. Het idee dat stijl en inhoud de verantwoordelijkheid van de auteur zijn kwam pas later.

Oldersma: Je zei ook dat jullie een tijdschrift wilden maken dat breder was dan alleen sociale wetenschap. Maar in feite, en dat is ook heel lang de kritiek geweest, was het juist heel beperkt. Het tijdschrift werd tot voor een paar jaar geleden gedomineerd door letteren en wijsbegeerte. Wat er niet stond... (Grotenhuis klopt zo hard met een klopper in een pannetje melk dat Loewenthal protesterend begint te lachen. Oldersma houdt vol:) ... wat er niet in stond was gewoon empirisch onderzoek. Dat waarmee mensen hun naam hebben gevestigd. Holtmaat bijvoorbeeld met haar prachtige verhaal over de bijstandswet. Dat kwam allemaal niet in TvV terecht. Jullie begonnen met het idee dat het een open, breed, interdisciplinair tijdschrift moest worden. Maar in feite is dat dus niet zo goed gelukt.

Grotenhuis: Daar ben ik het niet mee eens. Voor een deel klopt het niet en voor een ander deel vind ik dat het terecht was om als algemeen vrouwenstudies-tijdschrift wat meer voor het metaniveau en de wetenschapskritiek te kiezen. Die dingen uit letteren waren voor een deel programmatischer, met alle nadruk op differentie enzovoort. Dat waren ook de toonaangevende dingen. Als er een beleidsanalyse in stond bijvoorbeeld werd daar gewoon niet zoveel over gepraat.

Oldersma: Je zat op een metaniveau, maar niet als het om letteren ging. Dan had je wel van die hele kleine analyses. En anderen schreven in die tijd natuurlijk gewoon toonaangevende stukken in andere tijdschriften. Dat is jammer want daardoor heb je wel een aantal leuke mensen en leuke discussies gemist.

386

Grotenhuis: Ik denk nog steeds dat het grote probleem van een terrein als vrouwenstudies is dat heel veel van het empirisch onderzoek zich toch meer in de disciplines en de vakgebieden beweegt. En daar waarschijnlijk ook meer thuis hoort. Omdat je dat niet allemaal kan verzamelen onder de noemer vrouwenstudies. Maar op gegeven moment zie je dat het met de meer algemene artikelen ook wel ophoudt. Die programmatische stukken over wel of geen constructie enzovoort heb je na een jaar of vijf wel gehad. Laat maar eens zien wat het oplevert, denk je dan, doe er maar eens onderzoek mee. Dan moet je weer een omslag maken.

Brouns: En dat is verzuimd.

Grotenhuis: Ja. Ik denk dat het tijdschrift daar explicieter in had moeten wezen. Ik denk dat we in het begin niet anders konden dan ons richten op het geheel, op de vraag hoe je de disciplines bij elkaar brengt en wat de algemene discussies zijn. En dat je nu voor het grote probleem zit om het empirische en alle case-studies te verzamelen en te bedenken hoe je toch een samenhang op het gebied van vrouwenstudies houdt...

Loewenthal: Die samenhang zoeken is volgens mij helemaal fout. Mijn kritiek op dat tijdschrift was juist dat het zo'n bijbel was. Wat ik leuk vind van vrouwenstudies is die enorme diversiteit. Wel een gemeenschappelijke basis, maar daarnaast al die verschillende disciplines die op een heel andere manier werken. En al die nieuwe gebieden die juist door die feministische invalshoek terrein van onderzoek werden. Maar al die programmatische stukken. De eerste gaat nog wel, maar al die aftreksels van aftreksels daarna!

Tonkens: De eerste tien jaar was het tijdschrift inderdaad wel erg bezig met het propageren van het constructivisme. Maar in zekere zin was het juist de beste tijd, aangezien er een soort programma was. En ik ben van mening dat je dat nodig hebt voor zo'n tijdschrift. Dat maakt ook meteen die referenten weer problematisch. Je moet eigenlijk iets willen, want als je niets wilt kun je alles opnemen.

Brouns (kordaat): Ik denk dat het absoluut niet kan, nu nog nadenken over het programma. Het grote verschil is volgens mij dat er in het begin werd gezocht naar de grenzen van het vak. Het verschil tussen discipline en vrouwenstudies was toen nog relevant, maar die oppositie bestaat niet meer. Ik denk dat mensen zich nu meer relateren aan die discipline, terwijl er niet meer zo'n eendui-

dig idee is wat vrouwenstudies is. Voor de eerste vijf jaar was dat programmatische heel logisch, maar daarna is het tijdschrift een beetje aan zijn eigen succes ten onder gegaan. Inderdaad die herhaling, en dat er vijf jaar lang eigenlijk heel weinig werd bijgesteld.

Tonkens: Toen ik in 1988 in de redactie kwam, was er ontzettend veel kritiek op het tijdschrift. Het leek wel alsof iedereen ruzie had met iedereen. Je kon als redactie nooit wat goed doen, het was erg onaangenaam.

387

Oldersma: Maar die kritiek was ook wel terecht. In grote lijnen was het hele idee dat het sociale leven geconstrueerd is niet zo uitzonderlijk. In de Angelsaksische traditie is het zelfs een vrij vanzelfsprekend idee...

Tonkens (verontwaardigd): Maar dat was nooit de kritiek, dat het niet uitzonderlijk was. De kritiek was dat het wereldvreemd was, en niet ter zake doende en ingewikkeld. Voor het verschil-gelijkheidsdebat, wat ook heel erg belangrijk is geweest in TvV, geldt volgens mij hetzelfde. Daar werd ook erg op gemopperd, maar na een tijdje werd het geaccepteerd als een belangrijke discussie.

Loewenthal: Maar het erge was dat gehamer, alsmaar hetzelfde zeggen...

Brouns: Dat ging helemaal niet over het constructivisme...

Loewenthal: Dat ging over de wijze waarop...

Oldersma: En de dikdoenerige manier waarop dingen dan gepresenteerd werden...

Loewenthal: Een mal werd het...

Grotenhuis: Als je kijkt naar de eerste jaargangen, dan stonden er ook gewoon discussies over empirisch onderzoek in. Wat bepalend is voor het gezicht zijn die paar dingen die eruit springen. Een artikel over psychoanalyse dat niet te lezen is, een literatuurkritiek waar we geen zak van snappen, nog een keer constructie enzovoort. Die leveren discussie op. Maar als je een goede analyse maakt van hoeveel waarover gepubliceerd is, dan komt zo'n tijdschrift er gewoon anders uit te zien. Je moet bedenken dat het niet alleen gaat over wat de redactie wil en of wij nou allemaal de hele dag over constructivisme praat-ten, nee.

Tonkens: Mee eens. Maar toen ik bij TvV kwam speelde dat imago heel erg, de aantallen abonnees liepen ook terug. Toen zijn wij ons open gaan stellen voor van alles en nog wat. Vanaf het begin van de jaren negentig hebben we het idee wel verlaten dat wij met een stroming in vrouwenstudies verbonden waren. En tegelijkertijd is dat ook onze handicap geworden. Want dan krijg je

het platform-probleem. Je kunt inderdaad alles opnemen, maar waar gaat het dan eigenlijk over?

388

Oldersma: Dit is een probleem van het hele vakgebied. Je moet bedenken waar het over gaat, wat ons kenobject is, zoals dat braaf dikdoenerig heet. In wat voor soort traditie sta je en waar zet je je tegen af? In de loop van de jaren is dat soort discussies ook veel gevoerd door groeperingen die nwo-programma's aanvragen, mensen die ergens geld vandaan willen hebben. In de problemen waarmee dat gepaard is gegaan zie je dat de vraag wat en wie wij eigenlijk zijn stevast interessant blijft.

Tonkens: Maar het punt is op wat voor manier je daar ruimte aan kan geven. Ik denk dat het een taak van TvV is om juist aan die overkoepelende kwesties aandacht te besteden. Die kwesties zijn er nog steeds, alleen...

Brouns (uitdagend, een tikkeltje spottend): Nôem ze eens. Dat lijkt mij héél erg interessant hoor. Nôem de overkoepelende kwesties van vrouwenstudies waar al die mensen in het veld zich mee uiteen moeten zetten.

Tonkens: Nou, de vraag hoe het nu mogelijk is dat – ondanks tadadada – sekseongelijkheid nog steeds op een bepaalde manier gereproduceerd wordt, terwijl dat niet de bedoeling is, het niet als zodanig herkend wordt, er allerlei beleid tegen is. Dat is volgens mij een overkoepelende kwestie, althans binnen de sociale wetenschappen. En de vraag wat het concept gender – compleet met substructuren en subteksten en hoe heet het allemaal – nou eigenlijk waard is. Daar hebben we geen discussie over.

Loewenthal: En over etniciteit hebben we ook geen discussie, dat is ook al veertien jaar een klacht. Dat vind ik echt een van de treurigste dingen van vrouwenstudies. Als je TvV als maatgevend beschouwt hiervoor, en je kijkt wat er in die zeventien jaar zowel kwantitatief als kwalitatief gebeurd is, mijn god...

Brouns: Ik zie wel een aantal vragen die voor heel veel mensen interessant zijn, maar ik weet niet of ze overkoepelend zijn in de zin dat iedereen zich ertoe moet verhouden. Met die programmatische zaken in de beginjaren moest je je wel uiteenzetten. Ik vraag me af of dat in dit geval geldt.

Grotenhuis: Ik denk dat het niet meer in dat ene samenhangende programma zit. Je moet het zoeken in bepaalde issues, zoals seksualiteit, waar vrouwenstudies veel mee te maken heeft.

Brouns: Precies.

Oldersma: Wacht eens even. Als ik het goed begrijp zeg jij dat seksualiteit een gedeelde kwestie is, maar dat voor de rest iedereen terug is naar de disciplines? In feite is dat het einde van het vak. Het einde van het tijdschrift, klaar. Ik denk dat dat te snel is. Zo'n tijdschrift is inderdaad iets wat zich tot op zekere hoogte achter de ruggen van redacties om ontwikkelt, je krijgt langzaam een imago. Als je vindt dat zo'n imago niet deugt en er iets aan wilt veranderen, dan krijg je zoiets als een supertanker die de koers moet verleggen. Ik kan me wel voorstellen dat het heel moeilijk is, maar...

Brouns: Het imago van TvV is voor sommigen zo onaantrekkelijk, dat ze niet eens meer kijken wat we op het moment publiceren. En dat is dus funest. Het is echt een rotgeschiedenis waar we mee te maken hebben. (Gedecideerd:) Daarom vind ik het ook heerlijk dat we nu afscheid kunnen nemen van TvV.

Oldersma: Maar er hebben de hele historie door stukken in gestaan die fantastisch waren, echt mooi. (Opgewekt:) Ook heel veel slechte stukken hoor, maar ook hele mooie dingen. En vroeger liet TvV veel liggen, maar de laatste jaren is het weer diverser geworden.

Tonkens: Wat ik problematisch vind, en dat is een van mijn stokpaardjes, zijn die artikelen over een of andere negentiende-eeuwse dichteres... (Een herkenbaar punt blijkbaar, want er ontstaat hilariteit en iedereen begint door elkaar te praten. Als de rust is weergekeerd, gaat Tonkens verder.) Dat soort zeer specifieke artikelen hoort volgens mij niet in TvV thuis. Ik bedoel, het kan heel relevant zijn maar wat moeten onze lezers daar mee?

Oldersma: Een vakgebied kan niet zonder voeding vanuit dat soort dingen. Je kunt geen abstracte discussie voeren over gender en een tijdschrift niet alleen maar vullen met meta, dat is onleesbaar.

Grotenhuis: Volgens mij zou je ook bij zo'n negentiende-eeuwse dichteres moeten zoeken naar een thematiek waardoor het aansluit bij je tijdschrift.

Tonkens: Mee eens. Maar de meeste auteurs hebben daar niet zo'n zin in. Als we hun om net iets meer vragen om het interdisciplinair interessant te maken, zeggen die: 'Ik krijg het in mijn vaktijdschrift zo gepubliceerd, waarom moet ik voor jullie zoveel werk gaan doen?' Het geeft wrevel, omdat mensen het niet als vakeisen maar als extra eisen zien.

Oldersma: Maar als ik in een politicologisch tijdschrift iets publiceer, dan begin ik ook met Lijphart en Daalder, dat is een vast blokje in mijn computer. In vrouwenstudies moet je je stukje vooraf laten gaan door Joan Scott, gender enzovoort. Het is een kwestie van het juiste blokje in je computer.

Tonkens (terwijl de anderen besmuikt lachen): Toch niet, het moet een beetje meer zijn...

Wilmink: Even terug naar het idee van een programma voor het tijdschrift. Volgens mij zegt Tonkens dat je een bepaald programma nodig hebt, terwijl Grotenhuis zich afvraagt af dat nog wel kan.

390 Oldersma: Je kunt volgens mij van mening verschillen over de manier waarop een tijdschrift met een program moet omgaan. Want ik denk dat een program – en dat wat een vakgebied uiteindelijk wordt – voor een heel groot deel tot stand komt doordat mensen simpelweg het veld in gaan, ontdekken dat zus en zo interessant is, daarmee terugkomen en er een mooi verhaal over schrijven. Tot op zekere hoogte ontwikkelt zo'n vakgebied zich vrij toevallig. Jullie zoeken het beiden meer in actief richting geven dan in proberen richting te vinden in datgene wat zich ontwikkelt. Terwijl ik voor een bescheiden opstelling zou zijn. Ik zou tot op zekere hoogte kijken of ik kan bedenken hoe dingen samenhangen, maar daarnaast zou ik denken: 'Dit vind ik een prachtig stuk, ik weet niet waarom maar ik wil het erin hebben.'

Grotenhuis: Maar dat heb je ook jarenlang gezien.

Oldersma (onverstoorbaar): Doordat ik TvV recenseerde voor *Lover* heb ik de redactionelen jarenlang bestudeerd. Wat ik daar altijd grappig in vond was dat men meestal sprak over 'een bijdrage aan de discussie'. Ik zat dan achter mijn typemachine en dacht: 'O mijn god, *de* discussie blijkt te bestaan, men heeft het geïdentificeerd, het is er.' Die suggestie, dat er één discussie is, dat... (Consternatie alom.)

Grotenhuis: Je kan niet praten over *de* discussie voor heel vrouwenstudies. Je had een discussie over seks, je had een discussie over constructivisme, je had een discussie over de witte toren van huppeldepup. Op gegeven moment komt er een discussie bovendrijven...

Oldersma: Je hebt het nu over *een* discussie, maar in de redactionelen heette dat *de* discussie.

Loewenthal: Dit vind ik wel retoriek hoor. Maar om terug te komen op wel of geen samenhang: het lijkt me een honds probleem voor een tijdschrift om in al die verschillende onderwerpen bij vrouwenstudies iets gemeenschappelijks te vinden. Voordat je een artikel toegespitst hebt ben je vijf pagina's verder, en je artikel is maar tien.

Tonkens: Je bedoelt toespitsen op vrouwenstudies? Ik geloof niet dat dat zoveel bladzijden inneemt hoor. Het is meer dat je je wel enigszins verhoudt tot...

Oldersma (droog): *De discussie. (En barst in lachen uit.)*

Grotenhuis: Wat ik het probleem vind van jouw blokjes in de computer: dat is dus precies waar je gek van wordt, van altijd weer even verschil en gelijkheid, altijd weer even gender, we doen even standaard. Het gaat over het feit dat je in staat moet zijn om artikelen te vinden die qua problematiek aansluiten bij de discussie nu. Daar heb je die blokjes niet voor nodig. Want die maken het precies saai en daar komt het imago van het tijdschrift vandaan. (Zeer gedecideerd:) D'r uit. Allemaal d'r uit.

391

Oldersma: Nu zijn we het probleem aan het verleggen. Je zegt dat de problematiek erin moet zitten. Maar wat is die dan?

Grotenhuis: Neem de vraag hoe het kan dat meisjes ondanks alle emancipatiebeleid en ondanks fantastische campagnes geen wiskunde kiezen. In plaats van mij te verhouden tot de vraag hoe mensen gender, verschil en gelijkheid ooit benoemd hebben is het veel interessanter om in de introductie duidelijk te maken wat voor soort keuzeproblematiek hier speelt en waar die over gaat. Daaruit maak je immers op dat het hier gaat om zowel reproductie van ongelijkheid in het beleid als om de vraag hoe keuzes met gender samenhangen. Dat is de problematiek waarvoor ik mensen probeer te interesseren.

Oldersma: Dus jouw programma gaat over ongelijkheid en over gender.

Grotenhuis: Welnee. Dit is een voorbeeld, ik zeg niet dat dat algemeen zal zijn.

Oldersma: Maar jij zegt al een aantal keer dat je je moet verhouden tot een problematiek. De vraag is welke problematiek.

Grotenhuis (aarzelend): Ik weet niet of dit de formulering er voor is, want ik vind het gevaarlijk... Zie, vrouwenstudies is geen discipline. Als we in vrouwenstudies zeggen dat het overkoepelende thema gender is, weet ik niet of dat voldoende is. En de problematiek van ongelijkheid is natuurlijk heel erg breed en algemeen. Als ik ongelijkheid zeg ben ik de versnippering niet tegengegaan, dat vind ik het probleem met algemene formuleringen.

Wilmink: Margo, jij zat samen met Evelien in de redactie. Zij heeft duidelijk een probleem met...

Brouns: Ik heb ook een probleem...

Wilmink: Nou vooruit. Wat is jouw probleem?

Brouns (giechelt): Kijk, waar wij laatst in de redactie een uitgebreide discussie over hadden is de betekenis die het feminisme nog heeft voor vrouwenstudies en voor het tijdschrift. Dat blijkt een moeilijke vraag, waar we vooralsnog niet uitkomen. Er is een aantal mensen die heel duidelijk aangeven dat het feminisme ergens voor staat en ook richtsnoer is voor TvV. Maar ik heb dat eenduidige gevoel dus niet meer. Ik weet niet meer wat ik onder feministische wetenschapsbeoefening moet verstaan.

Wilmink: Je wist ook al niet meer wat de verbindende kwesties voor vrouwenstudies zijn. Het is dus één grote identiteitscrisis.

Brouns: Het klinkt als een crisis maar dat is het niet hoor. Wel doe ik tegenwoordig het liefst strategisch en omzeil het helemaal.

Grotenhuis: Hoe omzeil je het dan... waar gaat het tijdschrift over?

Brouns: Dat is een hele goede. Voor mij gaat het dus wel over sekse, maar het wordt problematisch op het moment dat sekse vanuit een bepaald perspectief belicht moet worden. (Weidse armgebaren makend:) Sekse... Macht, zo staat het nog steeds in ons colofon, dat is aan elkaar gekoppeld. Mijn vraag is of het machtsperspectief steeds het meest interessante perspectief is om een bepaald vraagstuk of een bepaalde kwestie uit te belichten. Daar geloof ik geen dõnder van. Alleen, als we dat machtsperspectief loslaten, wat bindt ons dan nog rondom sekse? Behalve sekse zelf, en wat is dat dan? In die redactiediscussie speelde ook de vraag of het alleen nog om verschillen gaat of ook om ongelijkheid. Ik vind verschillen interessant genoeg. Maar wanneer je vanuit een machtsperspectief kijkt – zo denk ik dan als dogmatisch iemand – moet je sekseverschillen ook steeds benaderen vanuit de gedachte dat een verschil in principe een ongelijkheid is. Nou, daar ben ik niet meer van.

Tonkens: Dat vrouwenstudies altijd over macht gaat zou ik niet zeggen, maar wel dat vrouwenstudies erover gaat dat sekseverhoudingen ongelijke verhoudingen zijn, en dat je die in allerlei vormen terug ziet en kunt bestuderen. Als er niet iets met ongelijkheid is, dan vind ik het een overbodige wetenschap.

Brouns (intens verbaasd): Waarom dan? Ongelijkheid is toch niet de definitieve legitimatie voor het belang van een kwestie? Vind ik onzin.

Tonkens: Maar wat is dan de kwestie?

Loewenthal: De kwestie is hoe dat verschil ongelijkheid tot stand brengt.

Op dit moment meldt Grotenhuis dat ze nog een keer koffie gaat zetten. Loewenthal, Brouns en Tonkens steggelen nog wat heen en weer. Na een tijdje

grijpt Grotenhuis in vanaf haar plekje aan het gasfornuis. Langzaam en duidelijk sprekend maakt ze haar punt.

Grotenhuis: Groot en klein en dik en alles, alle verschillen worden volgens mij pas interessant wanneer je gaat vragen wat ze betekenen. In die zin komt het altijd op ongelijkheid neer... (De andere dames murmelen instemmend jaja.) Alleen weet je nooit hoe het eruitziet...

393

Allen: Nee.

Grotenhuis: ... wat voor soort ongelijkheid. Maar daarmee is sekse geen ongelijkheid. Dat is heel belangrijk, want sekseverschillen zijn er in die zin gewoon. Wat ze betekenen, hoe ze eruit komen te zien, daar heb je allemaal verschillende perspectieven op. En een heel belangrijk perspectief is wie er wel en niet macht aan ontleent, in welke situatie. Eveliens punt is volgens mij niet zozeer dat je altijd een ongelijkheidsperspectief moet toepassen, maar dat je – op het moment dat je naar de maatschappelijke betekenissen van sekseverhoudingen gaat kijken – altijd ongelijkheden tegenkomt. In die zin zijn sekseverhoudingen volgens mij nooit neutraal.

Brouns: Ik ga een heel eind mee, maar ik haak af wanneer je zegt dat verschillen nooit neutraal zijn.

Wilmink: Bedoel je te zeggen dat verschil in betekenis nog niet meteen naar een hiërarchie verwijst? Alleen dat we aldoor maar verschil naar sekse maken?

Brouns: Ja, maar zelfs dat sekse soms niet de meest relevante...

Loewenthal: Dit lijkt ontzettend op de huidige etniciteitsdiscussie, waar een suggestie hangt dat alle verschillen hartstikke leuk zijn, vooral veel etniciteiten naast elkaar. Dat is een mallotige discussie, want één etniciteit heeft het wereldwijd voor het zeggen. Dan kan je wel doen of dat niet zo is, maar...

Brouns: Daaruit blijkt al dat je dat moet differentiëren. Al naar gelang de thematiek die je onder handen hebt is zo'n benadering van ongelijkheid meer of minder adequaat.

Tonkens: Maar waar denk jij aan als je aan neutrale verschillen denkt?

Brouns: Nou, mijn relatie met mijn dochter bijvoorbeeld. Als ik die ga analyseren vanuit de gedachte dat gender ongelijkheid is, kom ik niet tot de meest interessante kwesties van die relatie.

Tonkens: Maar wanneer is er nou geen ongelijkheid? Ik bedoel het niet cynisch, ik mis misschien wat, maar ik weet het gewoon niet.

Grotenhuis: In je dagelijkse beleving denk je toch niet de hele tijd dat dingen ongelijk zijn? En als ik op wil schrijven hoe die beleving is, dan is het toch niet altijd interessant om te zeggen dat we in een kapitalistische, seksistische en etnische...

394

Loewenthal: Jawel hoor, daar ben ik mij iedere dag van bewust...

Oldersma: Ik zou ook niet buiten ongelijkheidsverhoudingen kunnen denken...

Tonkens: Ik ben me daar inderdaad niet elk moment van bewust, maar dat is dan weer niet interessant voor vrouwenstudies.

Grotenhuis: Het is volgens mij heel interessant voor vrouwenstudies om te bedenken wanneer mensen voor hun gevoel sekseneutraal functioneren. Je kunt iets natuurlijk alleen maar als neutraal benoemen wanneer ongelijkheid een referentiekader vormt. Maar dan nog is de ervaring buiten die ongelijkheid om interessant.

Oldersma: Moet je de vraag niet omdraaien en je afvragen onder welke omstandigheden je geïnteresseerd bent in een analyse van het gedrag of de gevoelens van mensen? Want jouw verhouding met je dochter is natuurlijk heel erg interessant voor jou, maar onder welke omstandigheden zou het interessant kunnen zijn voor mij? Wanneer is er geen sprake van ongelijkheid en zou ik toch geïnteresseerd moeten zijn in de gender-aspecten van jullie verhouding? Bovendien, iets interesseert je natuurlijk altijd in een bepaald kader. Ons kader is wetenschap, daar verdienen we ons brood mee en daar is een hoop geld mee gemoeid. Dus de vraag is ook waarom ik geïnteresseerd zou zijn in de ervaring van vrouwen in dat kader en daar van een of andere instelling twee miljoen voor zou krijgen, als ongelijkheid niet mijn drijfveer is. Is een andere drijfveer mogelijk?

Loewenthal: Nieuwsgierigheid...

Brouns: Wat jij zegt houdt in dat de politiek de wetenschap moet gaan legitimeren. Ongelijkheid is het bestaansrecht voor de wetenschap?

Oldersma: Ik zeg alleen maar dat het samenhangt. Heeft er iemand kleingeld voor de parkeermeter?

Zo, die zit. Na de constatering dat de parkeermeter de discussie wint, poog ik het gesprek terug te sturen naar het tijdschrift of meer specifiek naar de toekomst. Brouns reageert geschokt: Maar wij zijn hier nog niet mee klaar hoor!

Loewenthal: Maar daar komen we ook nog niet mee klaar voorlopig...

Brouns: Weet je, ik vind dat TvV helemaal mislukt als het niet in staat is dit soort discussies boven tafel te krijgen. Daar moeten we mensen voor aan het schrijven zetten.

395

Tonkens: Kijk, daar zijn we het dan wel over eens.

Brouns: Die discussie is het programma. We moeten gaan actualiseren wat feministische wetenschapsbeoefening inhoudt.

Tonkens: Volgens mij is het eerder omgekeerd. Jij denkt dat feministische wetenschapsbeoefening niet meer hoeft, en was heel verbaasd toen de rest van de redactie dat wel vond. Jij hebt het idee dat het woord feministisch op een bepaalde manier een gevangenis is...

Brouns: Ik was wel beledigd toen iemand vroeg of ik dan wel voor emancipatie was.

Wilmink: Maar de vraag of jij voor feminisme bent is een reële vraag voor jou?

Brouns: Tuurlijk wel, maar ik vind dat we moeten nadenken over de vraag wat het feminisme betekent voor vrouwenstudies. Ik moet me verhouden tot het idee dat wij een platform voor feministische wetenschapsbeoefening zijn. Tot voor een jaar geleden stond dat ook zo in ons colofon en ik vraag me af of dit invloed heeft gehad op het soort artikelen dat we wel en niet kregen aangeboden. Waarom is het bijvoorbeeld inderdaad slecht gelukt om etniciteit in het tijdschrift te krijgen?

Loewenthal: Nou, ik kan je vertellen dat ik ooit een hoogst verschrikkelijke discussie heb gehad met TvV over de plaatsing van een reactie op het artikel 'Om de kleur van vrouwenstudies', van Saharso en Leeman. Kamala Kempadoo en ik waren het niet eens met dat artikel en wilden reageren. Dat is een onverkwikkelijke zaak geworden. Ik heb in heel veel tijdschriften van allerlei soort gepubliceerd en ik heb met verschillende redacties woorden gehad, maar dit was werkelijk uniek. Ik geloof dat we wel tien telefoongesprekken van twee uur hebben gehad. Uiteindelijk is het niet als een volwaardig artikel maar als een soort ingezonden brief behandeld.

Brouns: Marginalisering was dat. Want dat stuk van Saharso en Leeman was precies in het vaarwater van de redactiebeleid, het constructivistische denken toegepast op etniciteit. En op het moment dat je daar kritiek op had...

396

Loewenthal: Maar de inzet van ons artikel was nou juist dat we niet wisten waartegen zij polemiseerden. We herkenden ons niet in het vijandbeeld dat werd geschapen. Terwijl ik me wel aangesproken voelde, want het enige andere artikel over etniciteit dat ooit in TvV had gestaan was namelijk van mij. Volgens mij was dat een hele goede discussie geweest, als dat niet met zoveel gedoe omringd was geweest.

Brouns: Dat was 1986. Waarom lukt het nu nog steeds niet? Er zijn vanaf de jaren negentig wel pogingen ondernomen, maar...

Loewenthal: Nou, mij is de lust om ooit nog in dat tijdschrift te publiceren wel vergaan. Ik weet niet of meer mensen dit soort ervaringen hebben gehad...

Brouns: Ja, er zijn wel meer klachten. Maar terug naar etniciteit: waarom lukt het ons niet om die link te leggen? Heeft dat iets te maken met het imago dat we heel feministisch zijn?

Loewenthal: Het heeft er in de eerste plaats mee te maken dat vrouwenstudies heel groot is, maar dat op het gebied van gender en etniciteit weinig gebeurt in Nederland. Vergeleken met al die proefschriften en artikelen en al dat onderwijs op vrouwenstudiesgebied is er structureel nog niets ontwikkeld. Helemaal als je zoals TvV heeft gedaan de empirie uitsluit. Ten tweede wordt etniciteit in vrouwenstudies vaak als iets marginaals gezien, als iets erbij. Terwijl voor mij sekse altijd ingekleurd wordt door etniciteit, van welke aard dan ook. Er is dus weinig materiaal, maar je kunt vrouwenstudies ook verwijten dat er absoluut geen openingen zijn geweest om op de een of andere manier etniciteit binnen te krijgen. De redactie zou bijvoorbeeld meer materiaal uit het buitenland kunnen halen.

Grotenhuis: Je moet er als redactie heel hard aan trekken. Themanummers maken en zo...

Brouns: Maar dat is juist veel erger, dan heb je opeens een themanummer dat bol staat van de etniciteit en daarna drie jaargangen niks.

Loewenthal: Wat mij zo opvalt is dat je allerlei onderwerpen kunt invullen op etniciteit en niemand denkt eraan. Je kan natuurlijk gewoon arbeidsmarktonderzoek doen onder vrouwen. Maar dan denk ik: 'De nieuwe werkneemster is echt niet meer wit alleen. Ben je nou sociale wetenschapper of wat, zit je nooit

in de tram of zo?' Het helpt natuurlijk om iedere keer te vragen hoe het met etniciteit zit. Daar zou ik als redactie wel directiever in zijn.

Brouns: Maar dan wordt het zoiets opgeplakts. Als het niet in iemands raamwerk zit, in iemands denkkader, dan kun je het er ook niet in stoppen. Dan krijg je van die obligate riedels.

Loewenthal: Als je dat zegt geloof ik je wel, maar ik vind het zo raar. Hoe kun je de wereld bestuderen en gewoon systematisch een deel weglaten?

397

Oldersma: Vaak zit het er natuurlijk wel, bijvoorbeeld als je het over alleenstaand ouderschap hebt. En dan zie je soms in de eerste voetnoot dat alle niet-blanke ouders zijn weggelaten. Dergelijke dingen kun je wel boven water halen, je kunt mensen stimuleren zich daar rekenschap van te geven.

En zo keert het gesprek terug naar de eerdere vraag, in hoeverre een tijdschrift een programma of een problematiek kan opleggen. Een tweede poging om de toekomst aan te snijden slaagt. Dit keer hapt Brouns wel wanneer ik vraag wat de plannen met het nieuwe tijdschrift zijn, en wat de gedachte is achter de verang van vrouwenstudies door genderstudies.

Brouns: Het is een verandering van titel, een verandering van uitgever en een verandering van redactioneel beleid. De naamsverandering moet duidelijk maken dat we afscheid nemen van alleen maar vrouwenstudies. We willen verbreden in de richting van mannelijkheid, seksualiteit, seksuele identiteit en homostudies. En, hoewel dat elkaar misschien bijt in de toekomst, we streven ook naar de verbreding richting beleidsmakers en professionals als lezers. In die wereld wordt ook steeds meer afscheid genomen van vrouwen als probleemcategorie en wordt meer in termen van gender gesproken.

Wilmink: Wat vindt dit gezelschap van de teloorgang van de naam vrouwenstudies en de invoering van de term genderstudies? Bij het tienjarig jubileum van TvV was er immers nog enorm veel gekrakeel over gender als depolitiserende term en over het historische en politieke belang van de term vrouwenstudies.

Loewenthal: Ik vind het wel flauwekul, en ik erger me aan de reden, maar je kunt niet tegen de stroom in blijven roeien.

Tonkens: Met die term vrouwenstudies waren we ook niet erg gelukkig. Uit een lezersonderzoek bleek dat die term niet meer goed associeerde. Dat mensen daar een verkeerd beeld bij hebben, met name studenten.

Grotenhuis: Ik vind het op zich terecht dat je zoekt naar een andere term dan vrouwen. Het gaat immers niet over de aanduiding van een groep, dus dan kan je beter iets anders verzinnen. Mijn vraag is alleen of je niet de term sekse had moeten gebruiken.

Tonkens: Dat bleken mensen in datzelfde onderzoek te associëren met seksualiteit.

Loewenthal: Gender is deftiger.

Brouns: Wij zijn ook niet onverdeeld gelukkig met deze term, maar eh...

Oldersma: Het is niet anders.

Wilmink: En waarom willen jullie inhoudelijk van koers veranderen?

Brouns: De belangrijkste reden is dat we willen gaan verbreden – mede omdat het aantal abonnees ontzettend terugloopt – naar de disciplines toe en naar lezers buiten de academie. Daarom willen we ook met mannen in de redactie gaan werken, dat kan het tijdschrift interessanter maken. Dat is natuurlijk ook mogelijk onder de noemer vrouwenstudies, maar...

Oldersma (olijk): Ben je nu geen hiërarchische ongelijkheidsverhoudingen aan het construeren? Door te zeggen dat het interessanter wordt met mannen in de redactie?

Brouns: Niet door hun aanwezigheid, maar door de verschuiving van de inhoud. De vlag moet de lading dekken; wij willen dat mannen nadrukkelijk aanwezig zijn als het gaat om gendervraagstukken. Daarnaast beogen we een grotere pluriformiteit van artikelen: meer opiniestukken, wat vaker een oratie, wat vaker een discussiedossier, wat meer polemieken.

Grotenhuis: In die kwantiteit zit volgens mij niet de aantrekkelijkheid. De vraag is hoe je mensen ertoe verleidt zich in het kader van genderstudies te bewegen.

Brouns: In ieder geval niet meer door je te presenteren onder de noemer vrouwenstudies, dat is duidelijk.

Grotenhuis: Maar het gaat verder dan de naam. Dat lijkt me nuttig hoor, en het is een logisch resultaat van de ontwikkeling, maar daarmee roep je absoluut geen halt toe aan een dalend ledental en een dalende interesse.

Tonkens: En dat brede, ik ben er erg voor, maar dat hebben we al heel lang geprobeerd. Vanaf dat ik in de redactie zit hebben we een opinierubriek en hebben we geprobeerd om ook voor professionals interessant te zijn. Het blijkt moeilijk te realiseren.

Oldersma: En je moet wel uitkijken dat je het academisch niveau niet laat dalen.

Brouns: Nee, natuurlijk niet. Maar we gaan wel proberen meer diversiteit in de artikelen aan te brengen.

Grotenhuis: Ik denk dat de diversiteit het probleem is. Ik ben juist op zoek naar eenheid en naar programma. En dat mag op verschillende onderdelen, niet overkoepelend. Mensen binden aan een discussie, daar gaat het over.

Tonkens: Ja, het moet op een bepaalde manier dwingend zijn. Niet dat je iets wel eens kan lezen omdat je leuk aan het snuffelen bent, maar dat je er niet omheen kan.

Wilmink: De laatste boodschappen voor de nieuwe redactie?

Oldersma: Ik wil het politieker. Ik vind dat je je uitgebreider moet gaan afvragen wat wij zijn en waar wij heen gaan.

Dat komt haar op een lachuitbarsting van de rest te staan. 'Zingeving!', roept Loewenthal vol drama. Oldersma gaat onverstoort door: De wending van de laatste jaren naar de sociale wetenschap vind ik wat dat betreft een goede aanzet.

Wilmink: Meer schrijven over sociale wetenschappen is politieker?

Oldersma: Meer ruimte voor sociale wetenschappen, voor empirie, voor analyses van hetgeen wij op dit moment doen, hoe onze maatschappij in elkaar zit, dat vind ik inderdaad politieker.

Loewenthal: Wat ik nog wil weten: die mannelijke redactieleden, weten die iets van mannelijkheid?

Grotenhuis (uitbundig lachend): Jij weet toch ook iets van vrouwelijkheid Troetje, dat gaat gewoon vanzelf.

Loewenthal: Nou, dat heb ik wel aan twintig jaar vrouwenstudies te danken.

Rosemarie Buikema

De stilte rond Bertha Mason

Postkoloniale interpretaties van Charlotte Brontë's Jane Eyre

400

In haar studie naar de betekenis van de zwarte figuur in de canonieke witte literatuur stelt Toni Morrison (1992) dat teksten die uitnodigen om steeds opnieuw gelezen en geïnterpreteerd te worden, het effect zijn van een grote talige verbeeldingskracht. Teksten waarover we niet uitgepraat raken lijken vorm te geven aan een wereld die de mogelijkheid in zich bergt een aanvaardbare plaats te bieden aan elke lezer. Als Morrison gelijk heeft dan is Charlotte Brontë's roman over de negentiende-eeuwse gouvernante Jane Eyre zo'n tekst die zich kenmerkt door grote talige verbeeldingskracht. Het is althans een van de meest becommentarieerde werken in de feministische literatuurkritiek. Van Adrienne Rich (1980) tot Gayatri Chakravorty Spivak (1985), Susan L. Meyer (1990), en Carl Plasa (1994) hebben liberaal-, radicaal- en postkoloniaal-feministen zich over deze negentiende-eeuwse *gothic novel* gebogen. Het door hen gevoerde debat wil ik hier reconstrueren als een polemiek waarin de bekende 'grote drie' (sekse, etniciteit en klasse) zowel met elkaar strijden als met elkaar verweven raken in hun poging op adequate wijze onder de aandacht gebracht te worden in de interpretaties van de utopie die *Jane Eyre* hoe dan ook verwoordt.¹ Eens te meer illustreert dit debat het semiotische uitgangspunt dat elk interpretatiekader zijn eigen tekens produceert en nieuwe betekenissen ontlokt aan een en dezelfde tekst.²

HELDIN VERSUS ANTI-HELDIN

Vanaf haar verschijning in 1846 tot en met de feministische receptie in de jaren zeventig van deze eeuw is Brontë's roman opgevat als een subversieve tekst. Aanvankelijk schokte en irriteerde de tekst het Victoriaanse lezerspubliek vanwege Jane's antichristelijke weigering om de gevestigde maatschappelijke normen, waarden en gewoonten inzake klasse en sekse te aanvaarden. Juist die weigering van de status quo kwam haar meer dan een eeuw later te staan op de onverdeelde lof van feministische critici als Adrienne Rich (1980),

1. Zie voor een Nederlands overzicht en een analyse van het feministisch denken over de relatie tussen de 'grote drie'. Aerts & Saharso 1994.

2. Zie voor de productiviteit van deze semiotische tekstbenadering bijvoorbeeld Liesbeth Brouwer 1995.

Patricia Meyer Spacks (1976), Ellen Moers (1976), Elaine Showalter (1977), Sandra Gilbert en Susan Gubar (1979). Evenals de Victoriaanse lezers herkennen deze feministen in Jane Eyre de kritiek op de negentiende-eeuwse maatschappij waarin de sociale relaties zijn gestructureerd door gender en klasse. In de context van hun zoektocht naar vrouwelijke tradities en voormoeders interpreteren zij Brontë's visie uiteraard niet als verwerpelijk maar als een welkome prelude op de maatschappijkritiek van de Tweede-Golffeministen. Zij herkennen het verlangen naar vrijheid en gelijkheid in Jane's koppig volgehouden wens om alleen op voet van emotionele en economische gelijkheid een huwelijk aan te gaan. Jane, zo benadrukt Rich, is bestand tegen de negentiende-eeuwse Romance-plot. Wanneer Jane geld erft en de vileine maar begeerlijke Rochester zijn symbolische castratie heeft ondergaan (hij verliest zijn linkerhand en zijn gezichtsvermogen bij de brand op zijn landgoed Thornfield), kan de macht tussen de arme gouvernante en de rijke kasteelheer worden geredistribueerd. Pas dan wordt het huwelijk gesloten. De strijd die Jane moet voeren om van een wees zonder status of geschiedenis te transformeren tot een mondig en handelingsbekwaam subject met toegang tot het centrum van een maatschappij, is de strijd van elke vrouw in een patriarchale context, zo stellen met name Gilbert en Gubar. Terry Eagleton (1975) wijst als tegenstem in het feministisch koor op de merkwaardige paradox dat Jane aan het eind van de roman een positie inneemt in een systeem waarvan zij het hele boek door betoogd heeft dat het onderdrukkend is voor vrouwen en lagere klassen. Haar feminisme is volgens Eagleton eerder gericht op het welzijn van het individu dan op dat van een groep. Zo ziet zij er als gouvernante bijvoorbeeld geen been in zelf weer over ondergeschikte vrouwen te kunnen beschikken. Jane's klassenstrijd, zo stelt Eagleton, is een beperkt project waarbij slechts de lagere middenklasse zich emancipeert, een emancipatie die evenwel de arbeidersklasse onberoerd laat.³

Wordt Jane Eyre in de jaren zeventig niettemin binnengehaald als een feministe *avant la lettre*, in de jaren tachtig en negentig wordt zij geproblematiseerd als een wel degelijk in de christelijke ideologie gewortelde negentiende-eeuwse Britse onderdaan die haar materiële en geestelijke emancipatie verwerft ten koste van de gekolonialiseerde 'Ander'.

Het is Gayatri Chakravorty Spivak die in 1985 deze knuppel in het hoenderhok van de feministische Brontë-receptie gooit met een artikel in *Critical Inquiry* getiteld 'Three women's texts and a critique of imperialism'. Spivak hekelt in dit spraakmakende essay het imperialisme van het negentiende-eeuwse

3. Dat zowel Jane's economische als emotionele onafhankelijkheid rechtstreeks verbonden is met de Britse koloniale praktijk blijft tot in de jaren tachtig een blinde vlek in de Jane-Eyre-interpretaties. Ook Spivaks commentaar concentreert zich voornamelijk op de imperialistische geschiedenis die is geïmpliceerd in Jane's emotionele onafhankelijkheid, maar het lijkt me een niet onbelangrijk detail dat Jane's plotselinge rijkdom wordt veroorzaakt door de erfenis van een oom uit Madeira die, zoals Meyer (1990) reconstrueert, betrokken moet zijn geweest bij de Britse slavenhandel vanuit Oost-Afrika.

feminisme, dat van Brontë inclusief, alsmede de blinde acceptatie daarvan door de twintigste-eeuwse literaire kritiek van de jaren zeventig. Met alle respect voor de onmiskenbaar literaire kwaliteit van Brontë's tekst stoort Spivak zich aan de wijze waarop Jane Eyre haar door de Tweede-Golfcritici geroemde transformatie ondergaat. Het verlangen naar gelijkheid en vrijheid van de opstandige 'bad animal' Jane wordt door haar feministische critici gelezen als een rationeel en algemeen gevoeld verlangen. Dit verlangen kan echter, zoals behalve Gilbert en Gubar ook de andere genoemde critici stellen, alleen geconcretiseerd worden na een innerlijke strijd tussen gevoel en verstand, een strijd tussen oude en nieuwe vrouwbeelden. In Jane's geval wordt deze innerlijke strijd – daarover zijn alle critici inclusief Spivak het eens – vooral belichaamd in haar relatie met Bertha Mason.

Bertha Mason is Rochesters waanzinnig verklaarde echtgenote die is opgesloten op de zolder van het landgoed Thornfield (de beruchte Madwoman in the Attic uit de titel van Gilbert en Gubar's feministische standaardwerk). Deze Bertha Mason fungeert in de interpretatie van Gilbert en Gubar enerzijds als Jane's alter ego en anderzijds als een waarschuwing voor die onbewuste en subversieve kant van haar wezen. Alles wat Jane zou willen doen, maar gezien haar verstandigheid niet doet, verricht Bertha Mason voor haar. Uiteindelijk is het Bertha die Thornfield, het symbool van Jane's ondergeschiktheid en van Rochesters superioriteit, in brand steekt. Daarbij verliest Bertha Mason het leven en Rochester zijn viriliteit. Bertha, zo stellen de genoemde critici, neemt de onontgonnen zijden van de vrouwelijke psyche voor haar rekening, te weten ongeremde seksualiteit, woede en de onwil tot het sluiten van welk compromis dan ook. Bertha Mason is het monster dat iedere vrouw in zich bergt en dat in iedere vrouw de ruimte moet krijgen om vervolgens onder controle gebracht en geïntegreerd te worden teneinde een zekere mate van autonomie en maatschappelijke gelijkheid te verwerven.

Nieuwe interpretatiekaders maken nieuwe tekens en het nieuwe teken van de postkoloniale feministische *Jane Eyre*-receptie is de betreffende stilte rond de achtergrond van het personage Bertha Mason. De symbolische duiding van Bertha Mason zou in het kader van een allegorie over de strijd tussen gevoel en verstand nog tot daaraan toe zijn geweest, ware het niet dat Bertha niet een willekeurige verstoten en gek verklaarde echtgenote is, maar een rijke creoolse die vanuit het door Groot-Brittannië gekolonialiseerde Jamaica is meegenomen. Precies daar stuit Spivak op een maar al te bekend patroon: de Jamaicaans-creoolse Bertha Mason is degene die de rijkdom van de Britse Rochester en de geestelijke ontwikkeling van de witte Jane Eyre mogelijk maakt op soortgelijke wijze als de exploitatie van de derde wereld de economische ontwikkeling van eerste wereld heeft vergemakkelijkt. En, wat in het verband van de *Jane Eyre*-receptie erger is, iedereen vindt dat heel gewoon. Niemand, Brontë noch haar critici, problematiseert de koloniale context van de geschiedenis van Jane Eyre en de positie van haar niet alleen figuurlijk maar ook letterlijk gekolonialiseerde alter ego. Bertha wordt, noch door Brontë, noch in de recep-

tie van de Tweede-Golffeministen, gezien als de Ander met een eigen verhaal maar gereduceerd tot een functie van het zelf van Jane Eyre. Zowel Brontë als de feministische critici herhalen het westerse vertoog waarin klasse en gender bepalend zijn voor de kapitalistische patriarchale praktijk, maar waarbij de koloniale en imperialistische ideologie die deze praktijk allereerst kenmerkt, buiten beschouwing blijft, zo betoogt Spivak. Jane's huwelijksgeluk impliceert een ongeproblematiseerd imperialistisch axioma waarin de rechteloosheid van de gekolonialiseerde Ander wordt genormaliseerd. Gefixeerd als men is op de ontplooiing van de impliciet witte vrouwelijke individualiteit en subjectiviteit worden alle middelen geheiligd die leiden tot dat doel. In die zin is de feministische kritiek intrinsiek imperialistisch, aldus Spivak.

Om aanschouwelijk te maken hoe structureel de imperialistische boodschap door Brontë's tekst wordt uitgedragen, brengt Spivak twee thema's uit de geschiedenis van Jane Eyre met elkaar in verband: de reproductie van de menselijke soort in de vorm van het stichten van een gezin en 'het winnen van zieltjes in de tropen', oftewel het cultiveren van 'primitieve volkeren'. De eerste identiteitsverschaffende activiteit nemen Jane Eyre en Rochester voor hun rekening, de tweede wordt toegeschreven aan de door Jane als huwelijkskandidaat afgewezen St John Rivers die zijn bestemming vindt als zendeling in Calcutta. Met het aantonen van de samenhang tussen de toedracht van Jane's huwelijk enerzijds en het Britse imperialisme anderzijds richt Spivak de schijnwerper op de witheid van Jane Eyre en initieert daarmee zowel een reeks nieuwe lezingen van Brontë's tekst als een stroom van kritiek op haar eigen ongenueanceerd gebruik van de term imperialisme.⁴

DE IMPERIALISTISCHE ZEGEN VAN GOD

Spivaks eerste pijl is gericht tegen het feit dat Bertha, degene die Jane's geestelijke groei en dus haar positie als gelijkwaardige huwelijkspartner mogelijk maakt, niet, of interessanter nog, nooit helemaal de status krijgt van een menselijk wezen. Op talloze plaatsen in de tekst wordt zij inderdaad geassocieerd met een gekooid en getergd oermens/dier:

Men kon op het eerste gezicht niet vaststellen of het een dier was of een menselijk wezen; het kroop naar het scheen op handen en voeten, het gromde en grauwde als een vreemd wild dier. (...) De geklede hyena verhief zich en stond in haar volle lengte op haar achterbenen.' (p. 285)

4. Zie hiervoor behalve de in dit artikel besproken recepties van Spivak en Brontë de commentaren van respectievelijk Todorov en Baker, zoals geformuleerd in Gates 1986. Ook Benita Parry (1995) bekritiseert Spivaks conceptie van het imperialistisch subject als een te eenvoudige en nieuwe dichotomieën in de hand werkende voorstelling van subjectiviteit die elke interculturele discussie naar een dood spoor leidt.

Een eenduidig menselijk wezen zou bijvoorbeeld wel handen en voeten maar geen achterbenen hebben. In de feministische receptie vóór Spivak is de connotatie van Bertha met dierlijkheid systematisch gelezen als een metafoor voor het onbewuste, het niet-rationele, het niet in de maatschappelijke orde invoegbare maar desondanks krachtige deel van het vrouwelijk subject Jane Eyre. Als de tegen haar lot revolterende Jane zelf in het begin van het verhaal wordt opgesloten in de rode kamer van het pleeggezin Reed, is ook zij een 'bad animal'. Deze dierlijkheid besteedt Brontë later in Jane's ontwikkeling steeds definitiever uit aan Bertha Mason en dat verschaft de heldin de mogelijkheid van emotionele groei. Daar waar de witte Britse Jane aan haar dierlijkheid ontstijgt komt de creoolse Bertha niet onder de schaduw van het dierlijke uit. Spivak ziet de creoolse Bertha Mason daarom als het teken van de onbepaalbare grens tussen mens en dier dat dientengevolge de rechten van een ondubbelzinnig menselijk subject ontbeert. Deze interpretatie van de functie van Bertha in de geschiedenis van Jane Eyre onderstreept Spivak door haar analyse van het zelfportret van Rochester. Met dit zelfportret neemt Rochester Jane Eyre voor zich in.

In een openhartige bekentenis aan Jane getuigt hij van zijn teleurstelling over zijn vorige leven met de, zo bleek hem al gauw, drankzuchtige en nymfomane Bertha. Het leven op Jamaica was hem een hel. 'Laat mij uit dit leven uitbreken en terugkeren naar God!', heeft hij in zijn wanhoop uitgeroepen. Deze woorden, zo vertelt hij aan Jane, werden gevolgd door een frisse wind vanuit Europa die de verstikkende atmosfeer waarin hij zich bevond deed opklaren. De Europese lucht zuivert zijn door de tropen en Bertha's aanwezigheid vertroebelde geest en geeft hem de gelegenheid in te zien dat hij terug moet gaan naar 'de oude wereld' (p. 301). Hij is tenslotte een vrij burger met alle rechten van dien. Bertha kan worden meegenomen en in Engeland worden opgesloten. Rochesters besluit zijn creoolse echtgenote te verdonkeremanen (zonder overigens van haar geld af te zien), wordt in zijn bekentenis gepresenteerd als niet alleen wettelijk, maar bovendien door Gods zuivere Europese wind ingefluisterd. Alle goeds is in principe gelokaliseerd in Europa. Daarbuiten heersen slechts chaos en wellust, verlokkingen waaraan de Europeaan weerstand moet zien te bieden. Als vanzelfsprekend ontleent de westerling aan deze imaginair positie het recht de wet, de geldige normen en waarden te articuleren.

Dat deze voorstelling van zaken in Brontë's tekst niet op zichzelf staat illustreert Spivak door aan het verhaal van St John Rivers een veel essentiëlere functie toe te kennen dan in de feministische kritiek tot dan toe gebeurde. De laatste alinea's van Brontë's roman zijn opmerkelijkerwijs niet gewijd aan het gelukkige gezin Rochester-Eyre, maar aan de lotgevallen van de genoemde Rivers. Deze man heeft tevergeefs naar de hand van Jane gedongen, niet omdat hij van haar hield maar omdat zij hem geschikt leek als zijn partner in de verspreiding van het christendom onder de heidenen in het door de Britten gekolonialiseerde Oost-Indië. Jane slaat dit verstandshuwelijk af. Ze wil desnoods wel met Rivers mee naar Indië, al lokt het land haar niet, maar dan alleen als

zijn ongehuwde medewerkster en niet als zijn vrouw. Deze heroïsche stellingname van een negentiende-eeuwse adolescente wordt in de jaren zeventig gelezen als een zoveelste illustratie van Jane's principe dat alleen een symmetrische machts- en handelingspositie kan leiden tot een waarachtige relatie van welke aard dan ook. Rich geeft hoog op van Brontë's scepsis ten opzichte van Rivers patriarchale arrogantie en religieus purisme (Rich 1980, p. 50). Gilbert en Gubar veronderstellen eveneens dat Jane's mildheid ten opzichte van Rivers' streven ironisch is bedoeld. Maar ook hier wil Spivak erop wijzen dat de identiteitsconstituerende roeping van Rivers verweven is met imperialistische axioma's, dezelfde die het Rochester en Jane mogelijk maken zich niet om het verhaal van de verdorven creoolse Bertha te bekommeren. Ook in de beschrijving van de queeste van St John Rivers floreert de tegenstelling tussen helderheid en troebelheid, in dit geval geprojecteerd op Europa en Indië. Rivers trotseert in een onleefbaar klimaat de gevaren van een ongecultiveerde rimboe, om de heilsboodschap van het evangelie te verspreiden. Jane maakt de lezer duidelijk hoe deze triomftocht begrepen moet worden:

'Nimmer werkte er een vastberadener, onvermoeibaarder pionier temidden van allerlei gevaren. Krachtig, trouw en vol toewijding, energie, geloofsijver en oprechte waarheidsliefde werkt hij voor de verbetering van het mensdom; hij verlicht de moeizame gang zijner medemensen naar een betere wereld; als een reus haalt hij de vooroordelen van geloof en kaste omver, die hen beheersen.' (p. 445)

St John Rivers lijkt met andere woorden welhaast Jezus zelf en moet zijn bevologenheid dan uiteraard ook met de dood bekopen. Na zijn dood wacht hem evenwel net als zijn goddelijke voorganger een 'onvergankelijke kroon'.

Spivak noemt het niet expliciet, maar de tegenstelling tussen Rivers en Bertha Mason is totaal. Bertha wordt niet alleen met dierlijkheid geconnoteerd, zij wordt ook regelmatig geassocieerd met de duivel.⁵ Rochester en Rivers daarentegen worden niet alleen op het goede pad gebracht door Gods bemoeienis, maar naarmate de geschiedenis haar einde nadert worden zij ook zelf steeds betere mensen, steeds goddelijker. De hiërarchische tegenstelling tussen het ordelijke, christelijke en geestelijk gezonde Europa en het troebele, heidense en geesteszieke Indië wordt hiermee eens te meer geïnstalleerd.

5. Wanneer Bertha haar broer tijdens zijn bezoek op Thornfield heeft aangevallen (hij was medeplichtig aan haar uithuwelijking), zit Jane met de bloedende Dick Mason in een kamer waarin zich ook een kast bevindt met daarop een beeldhouwd bijbels tafereel met een Christusfiguur: 'Ondertussen moest ik zowel luisteren als kijken: luisteren naar de bewegingen van het wilde beest of de duivel in het vertrek naast het mijne.' (p. 203)

DE RELATIONALITEIT VAN RAS

406

Met Spivaks opruiende essay is, zoals gezegd, het laatste woord over *Jane Eyre* geenszins gezegd. Spivak dwingt de lezers van de jaren tachtig en negentig zich vragen te stellen die in de feministische lezingen van de jaren zeventig over het hoofd werden gezien. Dat neemt niet weg dat de wijze waarop Spivak het imperialisme van Brontë en haar lezers aan de orde stelt vatbaar is voor kritiek en vraagt om precisering en nuancering.

Het verwijt dat Spivak in de discussie over het koloniale vertoog in Brontë's tekst het meest treft is dat zij in haar analyse de ene onderdrukking boven de andere stelt en haar deconstructiepraktijk inzet voor het creëren van nieuwe binaire opposities, die tussen 'native' en imperialist. Evenals Gilbert en Gubar c.s., die alleen oog hebben voor gender en klasse en daarmee kwesties van etnische aard over het hoofd zien, ziet Spivak over het hoofd dat zowel het zwarte als het witte vrouwelijk subject, zij het ieder op zijn eigen manier, lijdt onder de effecten van kolonialisme en patriarchaat, zo stelt bijvoorbeeld Laura Donaldson (1988). De categorie ras zou in Brontë's tekst volgens Donaldson op ironische wijze alle vormen van verschil, van anders-zijn (klasse, kleur en sekse) betekenen. Zij citeert dan de passage waarin de kleine Jane zich afvraagt hoe haar rijke, wrede stiefmoeder Mrs Reed het ook voor elkaar zou moeten krijgen van haar te houden. Zij, de arme Jane, is immers niet uit hetzelfde hout gesneden, niet van hetzelfde ras. In een maatschappij waar de klassen zo strikt van elkaar gescheiden waren, zag de hogere klasse de lagere klassen inderdaad als raciaal verschillend (en vice versa, zoals hieronder nog duidelijk zal worden). Volgens Donaldson positioneert Brontë Bertha en Jane hiermee in een gedeelde positie van marginaliteit en onderdrukking. Jane en Mrs Reed zijn namelijk allebei wit en Brits, maar ervaren de daarbijbehorende machtspositie niet op dezelfde manier. In plaats van Jane te blijven zien als een vrouwelijk subject in een patriarchale klassenmaatschappij, maakt Spivak haar positie gelijk aan die van het witte mannelijk subject in een koloniale samenleving. Donaldson formuleert hier wel precies zowel de sterkte als de zwakte van Spivaks binaire denken, namelijk dat zij in haar poging het westers imperialisme aan de kaak te stellen genderverschillen nivelleert, maar haar poging om Bertha en Jane als bondgenoten uit de tekst van Brontë te voorschijn te laten komen overtuigt niet. Dat wil zeggen dat Donaldson er niet in slaagt Spivaks kritiek op de constructie van het imperialistische subject op zich onderuit te halen. Dit komt naar mijn idee omdat zij verzuimt in te gaan op de kern van Spivaks betoog, namelijk dat wanneer de feministische kritiek zich niet bezighoudt met de analyse van de constructie van witheid, zij riskeert imperialistisch te zijn en te blijven.

Spivaks argumentatie is wat dit punt aangaat nogal kort door de bocht. Zij beschouwt Bertha als een 'native subject' zonder te beargumenteren waarom dat zo zou zijn. Die aanname heeft voor nogal wat verwarring gezorgd in de postkoloniale receptie. Dat Bertha, dochter van een Britse witte handelaar en

een creoolse Jamaicaanse moeder, niettemin als zodanig in de tekst functioneert is echter heel goed te verdedigen. Voor Spivaks analyse is het in de eerste plaats van belang dat in het portret van Bertha Mason de gangbare negentiende-eeuwse wetenschappelijk onderbouwde opvatting resoneert dat zwarte mensen lager geplaatst zouden moeten worden op de ladder van het ideale rationele menselijke subject. Zwarte mensen zouden volgens deze visie meer overeenkomsten vertonen met apen dan met witte Europeanen.⁶ Susan Meyer (1990) geeft in haar hieronder nader te bespreken lezing van *Jane Eyre* aan dat deze opvatting over de superioriteit van het witte ras in het oeuvre van Brontë vaker terug te vinden is. De associaties die Bertha oproept met liederlijkheid en dronkenschap, de beschrijving van haar donkere gezwollen lippen enzovoort, zijn eveneens afkomstig uit dit racistisch vertoog. Daarmee is echter niet gezegd dat de creoolse Bertha een donkere huidskleur heeft, wel dat zij in de tekst als 'zwart' functioneert. In het koloniaal vertoog wordt het woord creools echter ook gebruikt voor witten geboren in de tropen. Het is niet zozeer de huidskleur als wel de tropische context die haar inwoners infecteert en 'zwart' maakt. Laura Ann Stoler (1991) bijvoorbeeld, heeft overtuigend geanalyseerd hoe in negentiende-eeuwse vertogen (wetenschappelijke rapporten en populaire media) een koloniale Europese identiteit werd geconstitueerd die zich qua ras en klasse onderscheidde van de in een ongeschikt klimaat en onder moreel verval ontwikkelde inlandse identiteit.⁷ Angst voor fysieke onzuiverheid mengde zich in dat verband met de angst voor politieke kwetsbaarheid. Werden in Engeland morele verdorvenheid en de domheid van moeders uit de arbeidersklasse gezien als bedreigingen voor de superioriteit van het witte ras, in de koloniën was het risico van onzuiverheid groter en waren de gevaren diffuser. Behalve dat men propageerde de rassenverschillen zo scherp mogelijk en derhalve het blanke ras 'zuiver' te houden, creëerde men klimaat- en cultuurgebonden hiërarchische verschillen. Zo werd de bekende negentiende-eeuwse predispositie voor zenuwinstortingen in Europa toegeschreven aan het *fin de siècle* en aan de daarmee gepaard gaande vernietiging van de maatschappelijke orde op zich. De oorzaken van koloniale neurasthenie daarentegen werden toegeschreven aan afstand tot de beschaving en de Europese gemeenschap, en aan de nabijheid van gekoloniseerd. Dit algemeen en ook door Brontë veronderstelde degenererende effect van de tropen bracht Spivak ter sprake, zoals ik liet zien, in haar behandeling van Rochester en Rivers, maar betreft zij niet expliciet in haar analyse van Bertha Mason. Bertha Mason, zoals Spivak haar opvat, is niettemin een voorbeeld van iemand

6. Zie voor een gedetailleerde analyse bijvoorbeeld Gates 1986.

7. In deze teksten speelt daarenboven de regulering van seksuele verhoudingen een belangrijk rol. De door Stoler geanalyseerde vertogen variëren alle op een aantal thema's: 'Voor koloniale mannen dreigt fysiek, mentaal en moreel verval als ze te lang op hun post blijven', en: 'Blanke vrouwen worden in de tropen onvruchtbaar', alsmede: 'Inlandse vrouwen brengen besmettingen over.' (1991, p. 421)

die niet zozeer een zwarte of een witte huidskleur heeft als wel iemand die te lang in verkeerde omstandigheden verkeerd heeft en in Brontë's tekst daarvoor tot een gedegenereerde Ander gemaakt is. Onder dat lot komt zij niet uit, daar waar Jane Eyre, weliswaar van lagere komaf, zich emancipeert. Tegen die achtergrond moet ook Spivaks verwijzing begrepen worden naar de functie van de zwarte of zwartgemaakte figuur als projectie van de angsten en verlangens in de witte literatuur. De analyse daarvan maakt een bondgenootschap tussen Jane Eyre en Bertha Mason zoals Donaldson dat graag zou zien onmogelijk omdat voor de constructie van het witte subject niet zozeer de objectivering als wel de gelijktijdige degenerering en idealisering van de zwarte ander onontbeerlijk zijn.⁸

Behalve in haar oordeel over de functie van de dierlijk geconnoteerde Bertha Mason in de geschiedenis van Jane Eyre, formuleert Spivak deze kwestie in haar evaluatie van de roman *Wide Sargasso Sea* (1965), geschreven door de in de Dominicaanse Republiek geboren Britse Jean Rhys. In *Wide Sargasso Sea* heeft Rhys zich al met dezelfde vraag beziggehouden die Spivak twintig jaar later opwerpt, namelijk: 'Waaruit bestaat eigenlijk de geschiedenis van Bertha Mason?' Rhys probeerde die vraag in romanvorm te beantwoorden door Bertha (hier Antoinette) over zichzelf en haar geschiedenis aan het woord te laten. Uit die gefingeerde reconstructie wordt duidelijk dat Bertha/Antoinette niet handelt uit dierlijke instincten, maar uit morele verontwaardiging over haar rechteloosheid. Rhys geeft de creoolse Bertha een subjectstatus en schrijft haar daarmee in de westerse verhaaltraditie in maar wel zodanig, merkt Spivak op, dat ook in deze tekst het zwarte subject figureert als de Ander. In *Wide Sargasso Sea* is die Ander niet Bertha/Antoinette, maar haar zwarte bediende Christophine. Deze Christophine is als enige in staat Rochester te trotseren en daarmee Antoinette in bescherming te nemen. Tegelijkertijd echter blijft Christophines eigen geschiedenis grotendeels onverteld. Zij heeft eerder een figuurlijke dan een letterlijke plaats in het verhaal over Bertha/Antoinette. Evenals Bertha in Brontë's tekst heeft Christophine een onbemiddelde toegang tot het onbewuste van de hoofdpersoon. Wat Rhys dus niet voor elkaar krijgt, volgens Spivak, is het ter discussie stellen van de constructie van het witte westerse subject op zich. Zowel Brontë als Rhys hebben een zwarte bijfiguur nodig om de hoofdfiguur wit te maken. De gekolonialiseerde Ander blijft de constellatie waarop de oorsprongsfantasieën, de verlangens van het rationele witte subject naar bescherming en heelheid, worden geprojecteerd.⁹ De creoolse Bertha

8. Met dank aan Maaïke Meijer die een concept van dit artikel las en mij stimuleerde dit punt aan de orde te stellen.

9. Ook Toni Morrison (1992) wijst op deze functie van de zwarte figuur in de witte literatuur. Zowel Donaldson, Meyer als ook Carl Plasa (1994) zijn kennelijk onbekend met dergelijke analyses. Plasa citeert Meyer als hij opmerkt dat Spivak krom praat wat recht is. Is Bertha nu 'native' of niet 'native', vragen beiden wat geïrriteerd, terwijl het Spivak gaat om de positie die Bertha als niet wit en niet zwart inneemt. Zij wordt zwart gemaakt of

Mason een witte subjectstatus geven is niet het soort emancipatie dat werkelijk revolutionaire consequenties heeft. De norm die het witte subject vertegenwoordigt en de daarmee geïmpliceerde relationaliteit van wit en zwart is daarmee nog steeds niet geïmpliceerd.

VAN VREEMDE SMETTEN VRIJ

409

Een postkoloniale feministische lezing van *Jane Eyre* zou dus niet alleen moeten kijken naar de mate waarin de strijd van de dames Jane Eyre en Bertha Mason lijkt op die van de hedendaagse lezeres, maar ook en vooral naar de wijze waarop beider posities zijn verweven met de imperialistische negentiende-eeuwse geschiedenis en het daarbijbehorende koloniale vertoog. Cruciaal voor dit vertoog is niet alleen de relationaliteit van de categorie ras, maar ook de verwevenheid van gender, klasse en ras.¹⁰

Hoewel ook Susan L. Meyer (1990) Spivaks structurele kritiek op het imperialisme van het witte feminisme niet zomaar kan en wil onderschrijven, is haar analyse van de relatie tussen feminisme en kolonialisme in *Jane Eyre* en de daarin geïmpliceerde opvattingen over klasse, gender en ras, niettemin verhelderend in de context van Spivaks compacte betoog. Meyers analyse geeft reliëf aan de door Spivak geëntameerde lezing van de tekst, vooral daar waar het de duiding van de relatie tussen Jane en Bertha betreft als een metafoor van het imperialistische denken en handelen. Zij beweert in dat verband evenals Donaldson dat Brontë de ideologie van mannelijke dominantie en de ideologie van koloniale overheersing met elkaar onder één hoedje laat spelen. Haar analyse van de wijze waarop beide vertogen in de loop van de tekst niettemin uit elkaar lopen leidt ertoe dat daar waar Donaldson Jane Eyre voor het feminisme tracht te behouden zij door Meyer de genadeslag krijgt toegediend. Meyer verzamelt haar argumenten, evenals Spivak, zowel op het niveau van de ingrediënten die de geschiedenis inhoud geven als op het niveau van de retoriek waarin het verhaal gestalte krijgt. In tegenstelling tot Spivak plaatst Meyer

wit gemaakt. Dat zij zwart wordt in *Jane Eyre* stelt ook Meyer, maar zij brengt dit niet in verband met de bedreiging die uitgaat van 'rassenvermenging', hoewel haar analyse, zoals zal blijken, daartoe alle aanleiding geeft. Zie voor de literaire verbeelding van het creoolse en 'de halfbloed' ook Pattynama 1994.

10. Zie hiervoor nogmaals Stoler die beschrijft hoe in de achttiende eeuw de Britse Oost-Indische Compagnie de immigratie en vestiging van Europeanen uit de lagere klassen bij de wet verbodt. Het respect voor 'de superioriteit van het Europese karakter' zou daardoor in gevaar gebracht kunnen worden (1991, p. 432). Ook het negentiende- en twintigste-eeuwse koloniale bewind reflecteert hoezeer de belangen van de witte middenklasse centraal staan en hoezeer die belangen verweven zijn met de marginalisatie van zijn vele Anderen. Zo werden koloniale vrouwen tot in het begin van de twintigste eeuw geacht het koloniaal prestige te bewaken door hun mannen af te houden van seksueel contact met de gekoloniseerden (1991, p. 437).

Jane Eyre echter uitsluitend in het vertoog van haar tijd en koppelt de tekst daarmee los van de feministisch projecten van onze jaren zeventig en negentig. Het negentiende-eeuwse imperialisme is een historisch te lokaliseren fenomeen dat weliswaar tot op heden zijn effecten heeft, maar dat niet zonder meer samenvalt met willekeurig welke hedendaagse toeëigeningspraktijken.

410

Meyers stellingname komt erop neer dat de koloniale context in *Jane Eyre* wellicht niet door de Tweede-Golffeministen is geproblematiseerd, maar dat neemt niet weg dat die context in de roman zelf wel een manifeste rol speelt. Volgens Meyer is het zelfs zo dat Brontë direct reageert op de negentiende-eeuwse gemeenplaats waarin vrouwen en zwarten met elkaar worden vergeleken teneinde beide categorieën te degraderen en de noodzaak van witte mannelijke dominantie te onderstrepen.¹¹ Spivaks verwijt dat Brontë de Britse koloniale praktijk niet thematiseert maar als vanzelfsprekend representeert, gaat dus niet op, volgens de interpretatie van Meyer. Haar inzet is dan ook aan te tonen dat Brontë's tekst zich heel bewust verhoudt tot zowel de koloniale geschiedenis van Groot-Brittannië als het daarbijbehorende vertoog. Die verhouding kenmerkt zich door compassie met de negentiende-eeuwse onderdrukten (lagere klassen, vrouwen, slaven, zwarten), een compassie die evenwel doordrenkt is van racistische clichés.

Volgens Meyer is de creatie van Bertha Mason niet impliciet, zoals Spivak stelt, maar expliciet verbonden met het lot van de slaven in West-Indië. Brontë's roman verscheen in 1847. Aan het eind van het verhaal is Jane Eyre tien jaar getrouwd en op het moment dat zij het bestaan van Bertha Mason ontdekt, bekent Rochester haar dat zijn vrouw al tien jaar als een geketende haar leven slijt. Dat betekent dat er aan het eind van het boek ruim twintig jaar zijn verstreken en dat Rochester en Bertha op zijn laatst rond 1825 uit Jamaica vertrokken, juist de jaren waarin de zaken op de suikerplantages in West-Indië aan verval onderhevig waren, de planters strenger optraden tegen de slaven en er in toenemende mate werd gevreesd voor een opstand. Uit eerder en later werk van Brontë blijkt dat zij op de hoogte is geweest van de Britse koloniale geschiedenis en het heersende vertoog daarover. Deze geschiedenis wordt in haar oeuvre dus geenszins genegeerd. Bertha, zo betoogt Meyer dan ook, is niet alleen Jane's rebelse alter ego, maar zij belichaamt tegelijkertijd het verlangen naar wraak van de gekolonialiseerden.

Brontë's tekst suggereert herhaaldelijk dat de rebellie van slaven, vrouwen en lagere klassen niet ongegrond is. Als Jane de gekwelde Bertha hoort rondspoken zonder te weten wie of wat zij is, vraagt zij zich af:

11. Zo haalt Meyer een citaat aan uit een verhaal van Anthony Trollope waaruit de overtuiging spreekt dat mannen er maar hun handen vol aan hebben om (ex-)slaven en vrouwen in het gareel te houden: 'Poor Maurice had often been nearly brokenhearted in his endeavours to manage his freed black labourers, but even that was easier than managing such as Marian Leslie' (p. 251).

‘Welke misdaad herleefde in dit afgelegen huis die door zijn eigenaar kon worden uitgedreven noch overmeesterd? Welk mysterie brak zich baan in het holst van de nacht, nu eens in vuur, dan weer in bloed?’ (p. 203)¹²

Deze woorden waarin Jane haar bevreesding vat, roepen de associatie op met de negentiende-eeuwse beschrijvingen van slavenopstanden in de Britse koloniën waarin slaven brand stichtten zowel om het bezit van de slavenhouders te vernietigen als om aan elkaar duidelijk te maken dat een opstand plaatsvond. De periodieke uitbarstingen van Bertha symboliseren precies de rebellie zoals gevreesd door de Britse kolonisten in Jamaica, stelt Meyer. Daarmee wordt de opstand van vrouwen en slaven aan elkaar gerelateerd. Want hoewel in de beschrijving van Bertha Mason de clichés over zwarten volop worden ingezet – zo zijn haar gekte en haar drankzucht een erfenis van haar creoolse verwanten van moederszijde – suggereren de hierboven geciteerde woorden tegelijkertijd sympathie voor het lot van de slaven. De slaven hebben reden om in opstand te komen tegen de misdaden van hun onderdrukkers. Op meer plaatsen in de tekst suggereert Jane dat Bertha inderdaad de getuige van een historische misdaad is. Als Jane voor het eerst kennismaat met het afgelegen Thornfield, beschrijft zij het huis als een tempel van de herinnering. Het huis staat vol met voorwerpen die verwijzen naar het verleden. In het bijzonder de derde verdieping, de zolder waar Bertha verblijft, is de bewaarplaats van vergeten en opgedoekte voorwerpen waarop het geslacht Rochester op niet altijd even zachtzinnige wijze beslag heeft weten te leggen, zo valt althans op te maken uit de opmerkingen van Mrs Fairfax wanneer zij Jane, de nieuwe gouvernante, rondleidt. Op de zolder van Thornfield balt zich de driedubbele onderdrukking (klasse, sekse, etniciteit) samen. In de figuur van Bertha Mason wordt dus niet per se de koloniale geschiedenis genegeerd, stelt Meyer, al kan ook zij, evenals Spivak, niet heen om de racistische beschrijving die Bertha daarbij ten deel valt.

Afgezien van het verschil in aandacht voor het gangbare negentiende-eeuws racisme, lijkt Meyer hetzelfde punt te maken als Donaldson: Brontë's feministische solidariteit impliceert slaven in het algemeen en de inheemse vrouwen uit de Britse koloniën in het bijzonder want zij gaat uit van structurele parallellen tussen de positie van zwarten in de koloniën, lagere klassen en vrouwen. Meyers analyse gaat echter verder, juist vanwege het niet te ontkennen racisme in de tekst: zij traceert het spoor van Brontë's feministisch anti-kolonialisme waarbij, zoals we nog zullen zien, de spanningen tussen de sym-

12. Dat vertalen interpreteren is, wordt veelvuldig gedemonstreerd in de Nederlandse vertaling van *Jane Eyre*. Zo wordt ‘What crime was this that lived incarnate in this sequestered mansion’ in de Nederlandse vertaling niet geheel onpartijdig vertaald als ‘Wat was dit voor een misdadige geest die in mensengedaante leefde’ (p. 203). Vandaar dat ik hier een eigen vertaling heb gegeven om het over de misdaad te kunnen hebben in plaats van over de misdadige geest.

pathie voor allerlei soorten van onderdrukking en een uiterst conservatieve hang naar etnische zuiverheid hoog oplopen. Meyers systematische analyse bemiddelt daarmee tussen de thematische interpretaties van Spivak en Donaldson en benadrukt de ambivalentie van Jane's engagement. Die ambivalentie komt het duidelijkst naar voren in de wijze waarop Brontë klasse en sekse met elkaar connoteert door middel van de slavernijmetafoor. Op talloze plaatsen in de tekst vergelijkt Jane het lot van vrouwen en de lagere klassen letterlijk met dat van slaven. De vergelijking tussen de onderdrukking van slaven en de witte lagere-middenklasse-vrouwen in Engeland blijkt echter niet zozeer te worden ingezet om verontwaardiging over de koloniale praktijk te mobiliseren als wel om de onrechtvaardigheid van het lot van Jane Eyre te onderstrepen.

Meyer volgt de slavernij-figuur in de tekst om duidelijk te maken hoe Brontë's gevoel voor rechtvaardigheid ontspoord is. Het is er haar daarbij niet om te doen het in feministische postkoloniale kring inmiddels veelgehoorde standpunt te verdedigen dat de metafoor van slavernij in het algemeen niet gebruikt zou moeten worden voor andere dan koloniale onderdruktingspraktijken. In de context van een negentiende-eeuwse roman die zich expliciet verhoudt tot de koloniale praktijk van Engeland blijkt de verplaatsing van de meester-slaaf-metafoor naar de huiselijke sfeer echter geen onproblematische literaire transformatie.¹³ Om dat duidelijk te maken, onderzoekt Meyer hoe de sympathie met de slaven als symbolen van onderdrukking en de racistische beschrijving van Bertha Mason zich op discursief niveau tot elkaar verhouden. De metafoor duikt al direct in het begin van het verhaal op als de tienjarige Jane zich verweert tegen haar heerszuchtige en gewelddadige hogere-klasse-neefje John Reed: 'Gemene, wrede jongen! Je bent net een moordenaar – je bent precies een slavendrijver! Je bent net zo gemeen als de Romeinse keizers!' (p. 8). Ook op Lowood, het internaat, voelt Jane zich als een slaaf, het slachtoffer van sociale machtsverschillen. Op Thornfield dient het slavernijgevoel zich aan op het moment dat Rochester met zijn hogere-klasse-vrienden thuiskomt. Die vrienden confronteren Jane en het overige personeel ogenblikkelijk met hun inferioriteit. Ook wanneer Rochester Jane met dure geschenken het hof wil maken vergelijkt Jane zichzelf met een slaaf die voor geld gekocht kan worden. Hier verschuift de slavernij van klasse naar gender en dan wordt de vergelijking problematisch, zo blijkt uit het vervolg. Als Rochester in antwoord op Jane's tegenwerpingen opmerkt dat hij Jane's hoofd met een bruidssluier wil bedekken, protesteert zij dat ze zich zou voelen als een aap in een harlekijnspek. Gegeven het negentiende-eeuwse vertoog over ras roept de daaropvolgende nachtelijke scène waarin Bertha Mason de bruidssluier ten

13. Carl Plasa (1994) gaat dieper in op de betekenisproblemen die kunnen ontstaan wanneer de grond waarop een vergelijking berust verschuift. In *Jane Eyre* lijkt de grond van de vergelijking tussen slavernij en huiselijke onderdrukking de gedeelde positie van rechteloosheid te zijn. Die grond verglijdt in de loop van de tekst.

overstaan van Jane over haar hoofd trekt en verscheurt, de eerder door Jane getrokken analogie met een geklede aap in herinnering. Bertha verscheurt de sluier, het teken van machtsverschil tussen de seksen en van de verbloemde koloniale machtsuitoefening. Jane's rechtvaardigheidsgevoel blijft desondanks verweven met racistische connotaties.

Meyer stelt dat de parallel tussen Jane's associaties met de sluier en de verschijning van Bertha in de sluier duidelijk maakt, dat Brontë Bertha niet simpelweg als Jane's alter ego laat figureren, maar dat zij de actualiteit van de slavernij met de daarbij behorende spanningen tussen slaven en slavenhouders expliciet in haar betoog inzet. Gezien Meyers interpretatie van het uiteindelijke lot van Bertha Mason gebeurt dit niet zozeer om gerechtigheid voor de slaven bij de lezer af te dwingen als wel om de representatie van de negentiende-eeuwse genderverhoudingen in Groot-Brittannië kracht bij te zetten. Hoe merkwaardig de relatie tussen racisme en sociale rechtvaardigheid in de tekst functioneert, blijkt bij uitstek wanneer Jane de superioriteitsgevoelens van de Britse heersende klasse niet alleen vergelijkt met imperialisme maar ook met zwartheid. Blanche Ingram, Rochesters gedoodverfde verloofde bijvoorbeeld, verschijnt als een mengeling van arrogante witte aristocratie en zwarte liederlijkheid. Ook hogere-klasse-neef John Reed wordt, naarmate hij volwassen wordt en zich in min of meer criminele kringen ophoudt, 'zwarter'. Zo heeft hij dikke lippen (p. 87) en beschrijft Mrs Reed op haar ziekbed een visioen over haar ontaarde zoon in termen analoog aan die van de beschrijving van Bertha Mason (p. 277): zijn gezicht is gezwollen en donker (p. 225). Kleur en/of etnisch verschil wordt dus niet alleen het kenmerk van de gekolonialiseerde Bertha, maar ook van Jane's onderdrukkers. In de relatie met Rochester gebruikt Jane, zoals gezegd, ook nogal eens de meester-slaaf-metafoor om het verschil in macht uit te drukken ('Ik vond dat zijn glimlach veel weg had van die welke een sultan in een ogenblik van mildheid zou kunnen schenken aan een slavin' [p. 263]). Ook in deze relatie wordt de niet-witte etniciteit evenzeer een kenmerk van de onderdrukker als van de slaaf. Een kokette woordenwisseling waarin Rochester uitroept Jane te prefereren boven de harem van de Grote Sultan van Turkije, eindigt in een proclamatie van Jane dat zij niet in die categorie geplaatst wenst te worden en dat zij wanneer ze de kans zou krijgen de wereld in zou trekken

'om vrijheid te prediken aan allen die in slavernij verkeren – ook aan uw harem-bewoonsters. Ik zal mij daar toegang verschaffen en er een opstand verwekken; en dan zult u zich, mijnheer, als pascha met drie paardestaarten, in een oogwenk geboeid in onze handen bevinden; en ik zal u niet eerder uit uw kluisters bevrijden, voor u een grondwet hebt ondertekend, zo liberaal als nog nooit een despoot heeft verleend.' (p. 263)

De beelden die Brontë in deze tekstpassage voor het voetlicht haalt, wekken niet direct de indruk dat slavernij een praktijk is die zich op het moment van

Jane's geschiedenis afspeelt in de Britse koloniën, een praktijk waaraan Rochester zich naar alle waarschijnlijkheid zelf heeft schuldig gemaakt. Eerder betreft het hier een fenomeen dat in verre en vreemde culturen gelokaliseerd moet worden. Slavernij is een praktijk van de Andere culturen, een praktijk van mensen van kleur die ongelukkigerwijs door de Britse hogere klassen en de Britse mannen wordt geïmiteerd maar die hun eigenlijk wezensvreemd is. De koloniale erfenis van Engeland wordt zo het verhaal uitgeschreven.

414

Tegen deze achtergrond interpreteert Meyer ook de dood van Bertha Mason. Bertha, de Ander van kleur, het teken van onderdrukking, de belichaming van een explosieve situatie, vernietigt zichzelf. Zij springt tegen het einde van de geschiedenis van het door haar zelf in brand gestoken landgoed Thornfield. Zij speelt geen rol meer in het egalitaire witte middenklasse-gezin Rochester-Eyre. Het symbool van Rochesters koloniale verleden moet weggezuiverd worden, is Meyers conclusie, en vooral daarom is de tekst haar uiteindelijk onsympathiek. Brontë's smetteloze wereld is niet de plek waar zij zou willen wonen.

BESLUIT

In de loop van mijn betoog stelde ik de kwestie van het postkoloniaal feministisch lezen als een literair, historisch en politiek gefundeerd interpretatiekader dat ten opzichte van de Tweede-Golffeministen nieuwe tekens genereert. Behalve aan de aard van de geschiedenis van Bertha Mason als constituerend voor die van Jane Eyre wordt in de postkoloniale receptie betekenis toegekend aan Bertha Masons dood. Meyer interpreteert de dood van Bertha, zoals we zagen, als een ultiem teken van Brontë's drang naar etnische zuiverheid en haar daarbij behorende ontkenning van de relationaliteit van zwart en wit. Zij neemt daarmee een andere positie in dan Donaldson en Spivak. Meyer negeert op grond van haar historische en tekstanalytische interpretatie van *Jane Eyre* de ballon die Spivak aan het eind van haar betoog oplaat aangaande de mogelijke duiding van Bertha's zelfmoordactie. Die ballon betreft de suggestie ('die ik niet kan uitwerken binnen de grenzen van dit essay' [p. 278]) die volgens Spivak door Rhys in *Wide Sargasso Sea* wordt gedaan om Bertha's dood op te vatten als een keuze, analoog aan de rituele zelfopoffering van de weduwe, zoals dit voorkwam in het negentiende-eeuwse India, in de vorm van weduwenverbranding. De handeling van Bertha zou alleen op deze wijze als subversief begrepen kunnen worden, stelt Spivak, als we op de hoogte zijn van de geschiedenis en de context van dit gebruik onder hindoevrouwen en vooral ook van het feit dat de Britse zending dat trachtte uit te roeien. Spivak moedigt de postkoloniale interpreten aan de specificiteit van Bertha's onmogelijke positie, analoog aan die van *sati*, in ogenschouw te nemen, alvorens tot het toekennen van betekenis over te gaan. Geheel in overeenstemming met haar feministische reddingspogingen sluit Donaldson aan het eind van haar betoog aan bij Spi-

vaks suggestie van een handelingspositie voor Bertha Mason. Hoewel zij de hint naar de verdere bestudering van de praktijk van *sati* laat liggen, interpreteert zij de verbrandingsdood van Bertha als de articulatie van haar onmogelijke positie, als de enig mogelijke manier om zichzelf te bevrijden uit het patriarchale en imperialistische verhaal van haar tijd. Met haar daad laat Bertha een zichtbare wond achter in de geschiedenis van Jane Eyre, stelt Donaldson, waarmee de tragiek van haar positie een monumentale aanwezigheid opeist.

Het moet gezegd worden dat Spivak suggereert dat de dood van Bertha Mason een subversieve betekenis zou kunnen hebben. In haar latere studie van *sati* kan zij die suggestie echter niet helemaal hard maken. In 'Can the subaltern speak' (1988) werkt Spivak de paradoxale en dus niet eenduidig subversieve betekenis uit van *sati* in een koloniale en postkoloniale context, zonder overigens nog te verwijzen naar Brontë of Rhys. Zij brengt de kwestie dan uitsluitend ter sprake ter illustratie van de onmogelijke handelingspositie van het gekolonialiseerde subject. Zij rafelt daartoe de geschiedenis van het begrip *sati* uiteen: het betekent 'goede vrouw', maar het kan ook verwijzen naar de praktijk van het verbranden van *satis* bij de dood van haar echtgenoot. Deze verbrandingsdood werd in bepaalde kasten en onder bepaalde omstandigheden door hindoevrouwen verkozen boven het lot van een alleenstaande vrouw in een patriarchale context. Het klassieke hindoevertooog schrijft de zelfgekozen dood van *sati* toe aan de vrije wil. De vrouwen zouden zelf willen sterven. Dat zij dat in andere sociale structuren wellicht niet zouden (hoeven) willen, blijft buiten beschouwing. De Britse overheersers achtten dit gebruik barbaars en schaften het in 1829 af teneinde zwarte vrouwen te redden uit de handen van zwarte mannen. Wat in de hindoetraditie een subversieve daad zou kunnen zijn – jezelf niet op het altaar offeren hoewel je klasse, je etniciteit en je sekse erom vragen – wordt in de koloniale context een daad van solidariteit met de onderdrukker. Klasse, etniciteit en gender zijn in deze onmogelijke handelingspositie bij uitstek met elkaar verweven en daarom gebruikt Spivak het vertoog over *sati* als een metafoor voor het ontbreken van een stem, een vrije wil, voor het overheerste subject.

In het kader van de vraag 'Wie is Bertha Mason, waaruit bestaat nu háár verhaal?', is de uiteindelijke betekenis van haar dood mijns inziens echter niet eenduidig vast te stellen. Zij had in de gegeven omstandigheden geen handelingsvrijheid dus haar zelfgekozen dood is uitsluitend een afgeleide keuze. Precies om die reden roepen Rhys en Spivak de associatie met *sati* ook op. Sprekend over de dood van Bertha Mason als een keuze verwijst haar dood naar een beroep op het behoud van 'het goede, het ware, het essentiële', de betekenis die er in heilige hindoeteksten aan wordt gehecht en die Spivak ook bedoelt als zij denkt aan een subversieve daad van de zwartgemaakte Bertha. Dat is de richting waarin Donaldson denkt. Donaldson legt echter niet zozeer de nadruk op het branden van Bertha als wel op het feit dat zij op dramatische wijze uit het verhaal springt om daarmee het verhaal aan te klagen. Bertha's dood

wordt daarmee een zelfmoord in plaats van *sati*. Het branden van Bertha is essentieel voor Spivaks verwijzing naar de praktijk van en het vertoog over *sati*. Alleen op die manier wijst Bertha's daad expliciet op verzet tegen zowel de praktijken van zendeling St John Rivers als tegen haar positie van de in alle opzichten geketende vrouw.

416

Maar in Brontë's koloniale tekst staat ook dit verzet niet los van de discursieve toe-eigening door Jane Eyre. Als Jane St John Rivers' voorstel hoort om hem naar Indië te vergezellen als zijn echtgenote, overweegt zij deze eventuele optie veelvuldig in termen van de offerdood. Zij zou verbranden als gevolg van de tropische zon en zij zou opbranden als gevolg van haar vlamme niet te consumeren passie voor Rochester. Niet alleen lijken de veronderstelde criminele gewoonten van andere culturen hier eens te meer te worden gebruikt ter illustratie van de kwellingen die het om vrijheid schreeuwende witte negentiende-eeuwse vrouwelijke subject te verduren heeft, ook worden rituelen eenduidig als teken van onderdrukking geafficheerd die gegeven de omstandigheden voor de betrokkenen in kwestie ook nog andere betekenis-lagen in zich bergen.¹⁴ Tegen deze overgedetermineerde achtergrond kan Bertha's dood het best worden gelezen als teken van zowel haar ultieme slachtofferschap als van haar subversieve heroïek en het is aan ons, feministische postkoloniale lezers, om de geschiedenis van die verschillende vrouwelijke subjectposities naast en door elkaar te laten bestaan.

14. Rajeswari Sunder Rajan (1993) heeft de betekenis van de praktijk van *sati* beschreven voor het hedendaagse India. Zij legt er de nadruk op dat de definitie van subjectiviteit in termen van keuzevrijheid en zichtbaarheid (c.q. het hebben van stem), een definitie die Spivak hanteert, *satis* in een dichotomie dwingt die niet opportuun is voor wat de zeggingskracht van *sati* kan zijn. Niet het al of niet hebben van stem, maar de representatie van het hebben van pijn is voor Sunder Rajan bij *sati* allereerst aan de orde. Zij stelt voor de praktijk van *sati* in het hedendaagse India te interpreteren vanuit de gelijktijdige effecten die de brandende vrouw sorteert: 'Modern sati has rendered itself at once spectacular and secret' (p. 25) De *sati* representeert voor Sunder Rajan niet meer en niet minder dan 'the subject in pain' (p. 35), 'the woman's death-in life' (p. 59). Deze 'death-in-life' bergt echter een 'life-in death' in zich. Die paradox ziet Sunder Rajan als de kern van de praktijk van *sati* binnen de context van het hedendaagse India.

LITERATUUR

- Aerts, M., & S. Saharso (1994). Sekse als etniciteit. *Tijdschrift voor Vrouwenstudies*, 11-26.
- Brontë, C. (1985). *Jane Eyre*. Harmondsworth: Penguin Books (oorspronkelijk 1847); Ned. vert. Utrecht/Antwerpen: Veen, 1988.
- Brouwer, L. (1995). The colour of the sign: feminist semiotics. In R. Buikema & A. Smelik (eds.), *Women's studies and culture. A feminist introduction* (148-162). Londen: Zedbooks.
- Donaldson, L.E. (1988). The Miranda complex. Colonialism and the question of feminist reading. *Diacritics* 18, 65-77.
- Eagleton, T. (1975). *Myths of power. A Marxist study of the Brontës*. New York: Barnes and Noble.
- Gates, H.L. jr. (ed.) (1986). 'Race'. *Writing difference*. Chicago/Londen: University of Chicago Press.
- Gilbert, S., & S. Gubar (1979). *The madwoman in the attic. The woman writer and the nineteenth-century literary imagination*. New Haven/Londen: Yale University Press.
- Meyer, S.L. (1990). Colonialism and the figurative strategy of Jane Eyre. *Victorian Studies* 33, 247-268.
- Meyer Spacks, P. (1976). *The female imagination. A literary and psychological investigation of women's writing*. Londen: Allen and Unwin.
- Moers, E. (1976). *Literary women. The great writers*. New York: Doubleday.
- Morrison, T. (1992). *Playing in the dark. Whiteness and the literary imagination*. Cambridge: Harvard University Press.
- Parry, B. (1995). Problems in current theories of colonial discourse. In B. Ashcroft e.a., *The post-colonial studies reader* (36-45). Londen/New York: Routledge.
- Pattynama, P. (1994). Oorden en woorden. Rassenvermenging, interetniciteit, en een Indisch meisje. *Tijdschrift voor Vrouwenstudies*, 30-45.
- Plasa, C. (1994). Silent revolt. Slavery and the politics of metaphor in Jane Eyre. In C. Plasa & B. Ring, *The discourse of slavery* (64-87). Londen: Routledge.
- Rich, A. (1980). *On lies, secrets and silence. Selected prose 1966-1978*. Londen: Virago.
- Rhys, J. (1965). *Wide Sargasso Sea*. Harmondsworth.
- Showalter, E. (1977). *A literature of their own*. Londen: Virago.
- Spivak, G.C. (1985). Three women's texts and a critique of imperialism. *Critical Inquiry* 12, 243-62; herdrukt in H.L. Gates (ed.) (1986). 'Race'. *Writing and difference*. Chicago/Londen: University of Chicago Press.
- Spivak, G.C. (1988). Can the subaltern speak? In L. Grossberg & C. Nelson (eds.), *Marxist interpretations of literature and culture. Limits, frontiers, boundaries* (271-313). Urbana: University of Illinois Press.
- Stoler, A.L. (1991). De fatsoenering van het imperiale rijk. Ras en seksuele moraal in twintigste-eeuwse koloniale culturen. *De Gids*, 5/6, 418-447.
- Sunder Rajan, R. (1993). *Real and imagined women. Gender, culture and postcolonialism*. Londen/New York: Routledge.

Anneke van Baalen

Asiel in Wonderland

*De patriarchalisering van vluchtelingen*¹

418

Bij het ter perse gaan van dit nummer bereikte ons het bericht dat Anneke van Baalen na een kort ziekbed op 1 december j.l. is overleden. De laatste jaren is Anneke in toenemende mate betrokken geraakt bij de hulp aan vrouwelijke vluchtelingen. Onderstaand artikel is geschreven om in wetenschappelijke kring aandacht te vragen voor de met racistische mythes omgeven geseksueerdheid van de situatie van vluchtelingen. We zijn als redactie dankbaar dat wij in de gelegenheid waren Anneke een platform te bieden voor haar inspirerende en scherpzinnige analyse 'Asiel in Wonderland'.

De redactie

Sinds ik betrokken ben geraakt bij Vrouwen Tegen Uitzetting, een samenwerkingsverband van vluchtelingen- en vrouwenorganisaties, heb ik gemerkt dat er een nieuwe tweedeling van de legale ingezetenen is gegroeid: die tussen degenen die iets voor asielzoekers doen en degenen die dat niet doen. Aan de ene kant bevindt zich een groot deel van alle vluchtelingen die het ingezetenschap net veroverd hebben samen met een groeiend deel van degenen die de Nederlandse nationaliteit altijd bezeten hebben, aan de andere kant de steeds defensiever wordende gezeten burgerij. Degenen die iets voor vluchtelingen doen komen in de wereld van de vluchtelingen terecht. Dat betekent dat ze met hen uit de openbaarheid verdwijnen. Wanneer vluchtelingen hele erge dingen te melden hebben mogen ze even in de media, mits ze zich dan weer heel lang stil houden. Zonder maatschappelijk draagvlak worden reële klachten immers al snel als oud nieuws – gezeur – opgevat. Eén hongerstaking werkt, tien hongerstakingen roepen ergernis op. En de burgers die niets voor vluchtelingen doen voelen zich superieur – of schuldig. Het effect is hetzelfde. Afsluiting en ontkenning creëren tussen de burgerij en de rest van de binnenlandse wereldbevolking een glaswand, die net zulke merkwaardige effecten teweegbrengt als de spiegel waar Alice per ongeluk doorheen stapte.

Ik zal betogen dat deze afsluiting en ontkenning in direct verband staan

1. Met dank aan Winde Evenhuis voor haar heldere inleiding in de juridische aspecten van *De Zijkant van het asielbeleid* (Evenhuis 1996) in het algemeen en voor haar opmerkingen bij dit artikel in het bijzonder; verder aan Marijke Ekelschot en Margriet Kraamwinkel voor hun redactionele activiteiten.

met de ontkenning van al die verhoudingen van ongelijkheid tussen mannen en vrouwen die in Nederland nog steeds bestaan. Deze ontkenning wordt gecombineerd met de ontkenning van de mogelijkheid dat er in niet-westerse landen verhoudingen van gelijkheid tussen vrouwen en mannen bestaan. Het gevolg van deze twee ontkenningen is een ruimtelijke splitsing van heden en verleden: Nederland representeert het heden van de rationele gelijkheid tussen mensen, de landen waar de vluchtelingen vandaan komen het irrationele verleden waarin vrouwen slavinnen waren en mannen patriarchen of rovers. Dit proces belemmert de erkenning van vrouwelijke vluchtelingen als zelfstandige subjecten en drijft mannelijke vluchtelingen tot bewijzen van irrationele mannelijkheid.

419

VROUWELIJKE VLUCHTELINGEN

Degenen die in een democratisch land asiel vragen omdat hun eigen regime hen vervolgt of weigert hen tegen vervolging te beschermen, komen niet in de openbare sfeer terecht, maar in afgelegen asielcentra. Van daaruit hebben zij af en toe een onduidelijk contact met een vertegenwoordiger van de Nederlandse overheid of de Nederlandse hulpverlening. Asielzoekers zijn nog geen officiële burgers m/v; ze moeten eerst via de daartoe vastgestelde procedures bewijzen dat ze aan de toelatingseisen voldoen. Wie ze zijn, waar hun asielcentra zijn, met hoeveel ze zijn, waar ze vandaan komen en waarom, hoe zo'n asielprocedure in zijn werk gaat – de meeste Nederlanders hebben er geen idee van. In plaats daarvan leeft het gevoel dat er teveel vluchtelingen zijn, dat ze het vast op onze welvaart voorzien hebben en dat ze uit totaal andere culturen komen dan de onze en dat het bijna allemaal mannen zijn, die soms hun vrouwen en kinderen bij zich hebben. Vrouwen komen als zelfstandige aspirantburgers in dit verhaal niet voor.

Omdat in de Nederlandse beeldvorming vrouwen uit 'andere culturen' in de landen van herkomst geen gelijke rechten hebben, hebben Nederlandse ambtenaren en rechters de grootste moeite met het erkennen dat vrouwen ook politieke vluchtelingen kunnen zijn. Toch komen er heel wat vrouwelijke vluchtelingen naar Nederland: de laatste jaren iets meer dan de helft van het aantal mannen dat een asiolverzoek indient (Evenhuis 1996, p. 13). Vrouwen en kinderen maken samen meer dan driekwart van het totale aantal vluchtelingen in de wereld uit, dus wij kunnen aannemen dat het aantal volwassen vrouwen dat vlucht zeker zo groot is als het aantal volwassen mannen (niet alle vrouwen hebben kinderen en zij kunnen ze vaak ook niet allemaal meenemen). De meesten van die vrouwen leven in vluchtelingenkampen in buurlanden en bereiken Europa helemaal niet. Zij hebben onvoldoende geld en vaak hebben ze niet eens eigen papieren. Naar een westers land vluchten betekent meestal een enorme financiële opoffering van familie en andere verwanten. Vaak zullen dezen zo'n offer voor vrouwen niet over hebben. En als de vrou-

wen eenmaal hierheen zijn gevlucht, blijken de vluchtelingenverdragen zo te worden geïnterpreteerd dat velen van hen door het toelatingsproces zelf opnieuw ernstig bedreigd worden. Hoewel de oorspronkelijke strekking van de vluchtelingenverdragen juist was die mensen te beschermen die door oorlogen en de bijbehorende maatschappelijke ontwrichting uit hun land verdreven zijn, is het Verdrag van Genève waarop het vluchtelingenbeleid nu hoofdzakelijk is gebaseerd, meer gericht op individuele verzetsstrijders, met name die tegen het communisme. De latere interpretatie van het verdrag in Nederland heeft die nadruk zo versterkt, dat het enkel behoren tot een vervolgte groep niet meer voldoende grond is voor toelating.

Vrouwen vluchten niet alleen vanwege het gevaar en de ontwrichting die het gevolg zijn van officiële oorlogen – oorlogen tussen legers van mannen, waarin vrouwen meestal niet officieel meevechten. Zij vluchten ook omdat de mannen die die oorlog voeren deze gemakshalve vaak naar ongewapende tegenstanders verplaatsen: naar de vrouwen en kinderen van hun vijanden. Overigens zijn ook ongewapende vrouwen vaak bij de strijd betrokken. Juist verzetsbewegingen zijn in sterke mate van morele en logistieke steun van thuiszittende vrouwen afhankelijk.

Tenslotte bestaan er nog andere vormen van strijd: die aangaande de rechten van vrouwen op burgerlijke, psychische en lichamelijke integriteit. De voorbeelden van aantasting van deze rechten zijn bekend. Sommige ervan gelden voor vrouwen over de hele wereld, zoals de beperkingen van de toegang tot de arbeidsmarkt en de politiek en de diverse vormen van seksueel geweld binnen en buiten het huwelijk. Andere aantastingen zijn specifiek voor bepaalde regimes, zoals belemmeringen van de dagelijkse bewegingsvrijheid door kledingvoorschriften en huwelijksregels, de wijd verspreide dwang tot clitoridectomie en tenslotte de rechtstreekse bedreigingen van het leven. Dat laatste gebeurt vooral door abortusverboden, door de staat uitgevoerde martelingen en doodstraffen (zoals steniging in het geval van overspel), of door particulieren uitgevoerde moorden op vrouwen die de eer van de familie bedreigen of te weinig bruidsschat meebrengen.

Om te kunnen begrijpen waarom de erkenning van de politieke strijd van vrouwen in zowel de openbare sfeer als de privésfeer zoveel moeite kost, is het nodig iets te weten over de manier waarop het Verdrag van Genève door rechtspraak en beleid in Nederland wordt geïnterpreteerd.

VROUWELIJKE VLUCHTELINGEN EN HET BEELD VAN DE VLUCHTELING ZOALS GEVORMD IN BELEID EN VERDRAGSINTERPRETATIE

De internationale inspanningen om vluchtelingen een helpende hand te bieden zijn door de Volkenbond gestart vanwege de grote groepen mensen die door de Eerste Wereldoorlog uit hun land verdreven waren en die vaak stateloos door Europa zwierven. De eerste vluchtelingenverdragen waren voor

bedreigde groepen bedoeld, niet voor bedreigde individuen (Ghidei Biidu 1995). Pas sinds het Verdrag van Genève van 1951 geldt de bescherming voor individuele vluchtelingen, niet voor groepen vluchtelingen.² Deze verschuiving van bedreigde groep naar bedreigd individu leverde in de praktijk de grondslag voor een verschuiving van de interpretatie van het begrip 'vluchteling' als 'verzetstrijder', die de positie van vrouwelijke vluchtelingen ingrijpend heeft veranderd.

Aan de letterlijke tekst van de definitie van de individuele vluchteling in het Verdrag van Genève ligt dat eigenlijk niet. De definitie luidt namelijk:

421

'Als vluchteling geldt elke persoon die uit gegronde vrees voor vervolging wegens zijn ras, godsdienst, nationaliteit, het behoren tot een bepaalde sociale groep of zijn politieke overtuiging, zich bevindt buiten het land waarvan hij de nationaliteit bezit, en die de bescherming van dat land niet kan of, uit hoofde van bovenbedoelde vrees niet wil inroepen (...)'.³

Het gaat er dus volgens de tekst van het verdrag alleen om of de vervolging ernstig en het gevaar werkelijk te vrezen is. Het is echter de interpretatie van deze definitie door beleid en rechtspraak, die feministische juristen nu al jaren aan het werk houdt. Een van de bekendste interpretatie-ellendes is die van het begrip 'marteling'.³ Marteling is namelijk een van de duidelijkste bewijzen voor 'vervolging'. Maar bij de beoordeling van wat marteling is en wat niet, hanteren de Nederlandse rechters regelmatig een onderscheid tussen geweld en seks, dat gebaseerd is op een vooroorlogse opvatting over 'de aard van de man'. Seksueel geweld gepleegd door een politieman in uniform is in die interpretatie geen marteling, maar het uitleven van diens individuele, onofficiële seksuele lusten (Spijkerboer 1994, p. 102). Bij martelingen die met andere middelen dan geslachtsorganen geschieden of tegen niet als seksueel gedefinieerde lichaamsdelen gericht zijn – wegens het seksuele karakter van sadisme is het niet mogelijk om kortweg te zeggen 'niet-seksuele martelingen' – nemen ambtenaren en rechters daarentegen zonder meer aan dat deze onderdeel uitmaken van vervolging.

Deze interpretatie van 'marteling' en 'vervolging' zou, zoals Ghidei Biidu terecht zegt, ook mannen kunnen benadelen. Uit de praktijk zijn echter alleen

2. Ook dit verdrag was op de gevolgen van al plaatsgevonden oorlogen gericht: het gold niet voor degenen die gevlucht waren wegens gebeurtenissen na 1951. Deze tijdsbepanking is pas door het Protocol van 1967 geschrapt, zie Ghidei Biidu 1995, p. 22.

3. In het Verdrag tegen foltering, 1984, art. 1.1; zie Evenhuis 1996, p. 57. In het *Nederlands Juristenblad* van 11 april 1997 wordt er door Antonio Cruz (pp. 672 e.v.) en Pieter Boeles (pp. 678 e.v.) op gewezen dat art. 3 van dit verdrag, net zoals art. 3 van het Europese Verdrag voor de Rechten van de Mens, zoals geïnterpreteerd in recente uitspraken van het Europese Hof voor de Rechten van de Mens, een betere bescherming biedt tegen het terugzenden van de asielzoeker naar een land waar marteling dreigt, maar dat deze verdragen in het Nederlandse beleid en rechtspraak steeds onder tafel worden gewerkt.

gevallen bekend van vrouwen, die hun asielverzoek door deze interpretatie afgewezen zagen.⁴ De afwijzing van seksueel geweld als bewijs van vervolging is een belangrijk element van de buitensluiting van vrouwen uit het beeld van 'de vluchteling'. Verkrachtingen worden niet opgevat als uiting van vijandigheid, van maatschappelijke strijd, maar als toevallige uitingen van mannelijke behoeftebevrediging die gezien de maatschappelijke omstandigheden worden vergoelikt. Verkrachte vrouwen worden gezien als door de mannelijke biologie voorbestemde slachtoffers, niet als sociale wezens.

Het leveren van het bewijs dat zij partij in de strijd is, niet een toevallig rondslingerend slachtoffer, wordt voor de asielzoekster ook bemoeilijkt door de steeds striktere interpretatie van 'vrees voor vervolging' die in het afschrikingsbeleid van de laatste tien jaar is ontwikkeld. In 1979 oordeelde de Raad van State nog dat 'gegronde vrees voor vervolging reeds gelegen kan zijn in het behoren tot de bevolkingsgroep der Eritreeërs'. Later stond de rechter toe dat de Nederlandse overheid bewees dat de vluchteling, ondanks het behoren tot zo'n vervolgte groep, persoonlijk geen vervolging te vrezen had. En tenslotte werd de bewijslast omgedraaid: de vluchteling moest de vrees voor persoonlijk vervolging bewijzen (Ghidei Biidu 1995, pp. 51-52).

Halverwege de jaren tachtig heeft de rechtspraak over de asielverzoeken van Tamils, geheel buiten de tekst van het Verdrag om, het 'singled out'-criterium ingevoerd (Spijkerboer 1994, pp. 96 e.v. en Ghidei Biidu 1995, p. 36). Iemand wordt nu alleen vervolgd geacht als de vervolgers het juist op hem of haar persoonlijk gemunt hadden. Feitelijk was toen ook de vrees voor vervolging niet meer voldoende: de vluchteling moest bewijzen vervolgd te zijn.

Deze interpretatie sluit diegenen uit die alleen maar leden zijn van een groep tegen wie terreur wordt uitgeoefend. Ook als een vluchteling bij de verkeerde clan hoort, bij het verkeerde volk, de verkeerde familie, en uit de ervaringen van de lotgenoten weet dat zij haar leven niet meer zeker is, moet zij bewijzen dat het om haar persoonlijk ging – wat nu juist per definitie niet het geval was. Het beeld van 'de vluchteling' is dus de laatste decennia verschoven van dat van een slachtoffer van strijd tussen groepen naar dat van de individuele dissident, iemand die met naam en toenaam bekend is.

Nu bestaan er in alle samenlevingen wel vrouwen die erin slagen zich als individu te profileren – het is bekend dat juist maatschappelijke strijd en ontworping vrouwen uit hun traditionele onzichtbaarheid kunnen halen. Maar een minderheid blijft het. De meeste vrouwen die verzetsbewegingen onder-

4. Terlouw (1997) krijgt uit de jurisprudentie de indruk dat vrouwen van wie het aanneemelijk is dat zij het slachtoffer zijn geweest van seksueel geweld, vaak wel een asielstatus op humanitaire gronden krijgen. Deze c-status geeft geen recht op gezinshereniging en pas na drie jaar verblijf in Nederland recht op werk en huisvesting. (Dat die drie jaar tegenwoordig vaak al om zijn als de vergunning verleend wordt is dus een bitter geluk bij een ongeluk). Om geen precedënten te scheppen worden toelatingen op humanitaire gronden niet gemotiveerd.

steunen zien zichzelf niet eens als verzetsstrijdsters; zij hebben gewoon even iets weggebracht, iemand eten gegeven, wat wapens bewaard. Wanneer zo'n niet-militant lid van een verzetsbeweging vlucht, zal ze hier haar lidmaatschap alsnog moeten bewijzen.⁵ Meestal is het enige wat ze voor het voetlicht kan brengen haar formele band met de vervolgte groep: namelijk dat ze familie is van mannelijke leden van zo'n groep. In dat geval moet ze dus asiel vragen wegens 'afhankelijke vervolging' en hopen dat de autoriteiten die gevaarlijk genoeg vinden.⁶

423

Nog onzichtbaarder is de strijd van vrouwen tegen geweld dat juist op vrouwen is gericht. Ook hier eisen de asielgevende autoriteiten een sterke persoonlijke profilering: het formuleren en uiten van politieke opvattingen over de positie van vrouwen in de samenleving. Het feit dat sommige regimes een zodanig samenhangend systeem van vrouwenonderdrukking hebben dat iedere afwijking van welk voorschrift dan ook al wordt opgevat als de formulering en uiting van een politieke opvatting, wordt daarbij meestal genegeerd. En als het regime de onderdrukking van vrouwen niet zelf organiseert, maar deze alleen gedooft – zoals in het geval van de Jordaanse weduwe die door de familie van haar man werd geterroriseerd (Evenhuis 1996, pp. 42 e.v.) – dan is het al

5. Pogingen daartoe worden meestal zonder meer neergesabeld. Een voorbeeld van een afwijzende beschikking van staatssecretaris Schmitz (15 februari 1996), geciteerd door de advocate Bernadette Ficq in een lezing op 8 maart 1997 in De Balie in Amsterdam:

'Voorts wordt overwogen dat de enkele omstandigheid dat verzoekster stelt sympathisante te zijn geweest van de Liberian Action Party en voor deze organisatie activiteiten te hebben ontplooid in de vorm van het verspreiden van pamfletten, onvoldoende grond vormt ten aanzien van verzoekster vluchtelingenschap aan te nemen. Hierbij wordt in aanmerking genomen dat haar activiteiten slechts gering van aard en omvang zouden zijn. Het is niet aannemelijk dat verzoekster zich als politiek tegenstander van het bewind in het land van herkomst heeft gemanifesteerd en als zodanig bekend is of zal geraken bij de autoriteiten. Om die reden is het niet aannemelijk dat verzoekster verkracht is vanwege vermeende politieke sympathieën.'

Uit deze beslissing blijkt overigens dat de argumenten van feministische juristen over seksueel geweld als marteling met een sekseneutrale formulering omzeild kunnen worden: de verkrachting van een Liberiaanse asielzoekster wordt niet meer opgevat als uiting van particuliere seksuele lust, maar als een 'willekeurige daad van agressie', die evenmin als een daad van vervolging wordt opgevat:

'Veeleer is aan te nemen dat verkrachting een willekeurige daad van agressie is. Het voorstaande geldt evenzeer voor de dood van haar echtgenoot.'

Het lijkt of de dood van de echtgenoot er nog even bijgesleept is om duidelijk te maken dat deze afwijzing van de vluchtgronden niet gebaseerd is op een vrouwonvriendelijke interpretatie van het vluchtelingenverdrag.

6. Terlouw (1997) heeft in haar onderzoek naar de rechtspraak van de Vreemdelingenkamer vanaf 1994, wel een enkele uitspraak gevonden waarin vervolging werd aangenoemen vanwege het feit dat vrienden of familieleden van de vluchteling vervolgd werden; zie Terlouw 1997, p. 21, noot 12 en p. 24, noot 32. Ook volgens haar blijft het 'singled out'-criterium echter centraal (p. 23).

helemaal onmogelijk de Nederlandse autoriteiten ervan te overtuigen dat het persoonlijke hier werkelijk politiek is.

424

Een speciaal probleem bij het geval van vervolging van vrouwen door medeburgers is namelijk dat de mensenrechten ooit door en voor mannelijke burgers zijn bedacht: zij dienden oorspronkelijk alleen om de autonome burger tegen zijn overheid te beschermen door een 'staatsvrije sfeer' te scheppen waarin hij ongestoord zijn eigendom kon genieten en zijn godsdienstige en politieke opvattingen kon beleven. De mensenrechten zijn dus 'verticaal' gedacht. Pas sinds enkele decennia groeit het inzicht dat de mensenrechten ook bescherming zouden moeten bieden tegen medeburgers en dus een 'horizontale werking' zouden moeten hebben. De interpretatie van het vluchtelingenverdrag is echter nog steeds toegespitst op bescherming tegen de overheid als enige instantie die mensen vervolgt, hoewel de tekst de bescherming tegen vervolging door medeburgers niet uitsluit. Ook als de overheid niets doet om afhankelijke burgers te beschermen die door medeburgers bedreigd worden, is dat namelijk vervolging in de zin van het verdrag. Op zich kan dus ook particuliere, onofficiële vervolging van vrouwen, die niet door de overheid gedragen maar wel gedoogd wordt, een geldige vluchtreden vormen – mits deze vervolging als vervolging wordt opgevat en het slachtoffer niet eenvoudig naar de plaatselijke autoriteiten wordt verwezen.

CULTUUR EN POLITIEK VOLGENS DE NEDERLANDSE AUTORITEITEN: HET ORIËNTALISME

De verschillende inperkingen van het begrip 'vluchteling' die de laatste jaren gangbaar zijn geworden, worden gelegitimeerd in een kader van beelden van en vooroordelen over 'andere culturen'. Het zijn juist de verhoudingen tussen mannen en vrouwen die in deze beeldvorming centraal staan.

Beleid en rechtspraak gaan uit van hetzelfde beeld van de vrouwelijke vluchteling als afhankelijk wezen dat ook in de media nog steeds dominant is.⁷ Als een vrouw samen met haar man gevlucht is wordt ze niet vanzelfsprekend als een individu opgevat en behandeld, maar verdwijnt ze onder het begrip 'gezin' in behandeling van de asielvraag van de echtgenoot. Ze wordt behandeld alsof haar eigen asielaanvraag van geen enkel belang is. Vrouwen die zonder man komen hebben in de procedure meer kansen, maar uit de rechtspraak blijkt dat ook zij de grootste moeite hebben door het beeld van de passieve vrouw-met-de-sluijer heen te komen.

7. Zij heeft bij voorkeur een sluijer om. Op 25 november 1996 waren in Nieuwspoor driehonderd asielzoeksters verzameld om een petitie aan staatssecretaris Schmitz aan te bieden. In de zaal zat één vrouw met een hoofddoek. Zij stond de volgende dag in de Haagse Courant geportretteerd als vluchteling. In werkelijkheid was het een Nederlandse non met een koptische sluijer. Ook de foto's van de manifestaties op het Beursplein in december 1996 toonden bijna uitsluitend de minderheid van gesluisde vrouwen.

De verwezenlijking van mensenrechten van vrouwen loopt dus vast op steeds onwrikbaarder wordende opvattingen over 'andere culturen'. Racisme wordt tegenwoordig namelijk niet meer uitgedrukt in een openlijk betoog over de superioriteit van het biologische erfgoed van bleekhuidigen, blondharen en blauwogigen ten opzichte van dat van mensen met andere uiterlijke kenmerken. De claims op gelijkheid van alle mensen worden nu beperkt door redeneringen over de verschillen tussen culturen.⁸

Thomas Spijkerboer heeft in 'Sheharazade en haar zusters' de rechtspraak geanalyseerd waarin seksueel geweld als vluchtgrond wordt ontkend. Volgens hem zijn de Nederlandse rechters, die tegen de tekst van het Vluchtelingenverdrag in het 'singled-out'-criterium geformuleerd hebben, toch te goeder trouw. De opvattingen waarop hun uitspraken berusten zijn volgens hem zo algemeen en vanzelfsprekend dat zij als een legitiem element van de interpretatie van de gebeurtenissen worden gevoeld. De opvatting dat seksueel geweld in andere culturen normaal is, noemt hij in navolging van Edward Said⁹ 'oriëntalisme'. De Tamil-vrouwen die door seksueel geweld waren bedreigd werden door de Hoge Raad niet als vluchtelingen beschouwd, omdat ze niet konden aantonen dat het geweld tegen hen persoonlijk was gericht en bovendien deel uitmaakte van een doelbewuste politieke strategie (Evenhuis 1996, pp. 56-57). Dat een dergelijke systematische verkrachtingspolitiek in Bosnië wel is aangenomen, komt volgens Spijkerboer doordat Bosnië in Europa ligt.

Dit 'oriëntalisme' is niet tot seksuele projecties beperkt. Het drukt zich in het algemeen uit in het idee dat mensen 'in andere culturen' niet dezelfde dingen vervelend vinden als westerse mensen, en in het idee dat mensenrechten niet universeel van toepassing zijn omdat men respect moet hebben voor hun 'cultuur' (Goldschmidt 1995). Het beschouwt 'cultuur' als iets gefixeerd, onveranderlijks, naadloos sluitends, wat mensen totaal vormt en bepaalt.¹⁰ Het in januari 1997 gepubliceerde ambtsbericht van het departement van Buitenlandse Zaken¹¹ over Somalië bijvoorbeeld leest als een ouderwetse inlei-

8. Barker (1981) heeft er de aandacht op gevestigd dat ook deze cultuurtheorieën met biologische argumenten worden onderbouwd: in dit geval die van de natuurlijke vijandschap tussen dieren die geen familie van elkaar zijn, zoals die – op verschillende manieren – door de ethologie en de sociobiologie worden geformuleerd. In Nederland hebben deze theoretici veel aanhang in progressieve kring, net zoals hun voorgangers, met name de eugenetici, vooral door progressieve liberalen zijn omhelsd.

9. Hij verwijst hiervoor naar diens *Orientalism. Western concepts of the Orient* (1978) en *Culture and imperialism* (1993) waarin de beeldvorming van andere niet-westerse culturen wordt geanalyseerd. Zie voor een samenvatting van de discussies over Saids opvattingen: Hinz & Kurz 1996.

10. Het is dan ook verwant aan het begrip 'socialisatie', dat in veel progressieve antifeministische vertogen de bepalende plaats van 'de biologie' heeft overgenomen.

11. Deze 'ambtsberichten' worden vervaardigd als basis voor de beoordeling of landen 'veilig' zijn, zodat vluchtelingen daarnaar kunnen worden teruggestuurd. Op deze ambtsberichten komt al meer dan tien jaar kritiek van alle organisaties die met vluchtelingen te maken hebben.

ding in de culturele antropologie, compleet met bijlagen over stamverbanden, inclusief al die schema's van 'cross-cousins' die de culturele antropologie zo dierbaar waren voordat 'kinship' uit de mode raakte, omdat het feminisme er zoveel antipatriarchaal materiaal aan ontleende. Deze wetenschappelijke uitvoerigheid is mede een reactie op de feministische kritiek, dat ambtsberichten 'veiligheid' slechts in het algemeen bespraken en geen enkele informatie over de veiligheid van vrouwen bevatten.¹² In het nieuwe ambtsbericht wordt de informatie nu gefossiliseerd in de beschrijving van een 'cultuur' waarop modernisering en oorlog geen enkele invloed hebben. Daardoor komt het ambtsbericht tot malle conclusies zoals dat weduwen niet tussen wal en schip zullen vallen, omdat zij door de mannen van hun familie beschermd zullen worden en anders met een neef van hun man kunnen trouwen.¹³ Dat vrouwen in moeilijkheden kunnen komen of omdat al die oude structuren niet meer bestaan of omdat zij daaronder niet meer kunnen leven, wordt weggewerkt.

DE REALISATIE VAN DE PATRIARCHALE VERHOUDINGEN IN DE ASIELCENTRA

Terwijl het beleid en de rechtspraak bij de beoordeling van asielverzoeken druk bezig zijn hun ideeën over de achterlijkheid en de irrationaliteit van de culturen waaruit de asielzoekersters gevlucht zijn te juridiseren, maken de dagelijkse opvang en behandeling van vluchtelingen in de asielcentra deze oriëntale droomwereld tot Nederlandse werkelijkheid. De bedoeling was dat asielzoek(st)ers hoogstens een half jaar in zo'n centrum zouden blijven; de werkelijkheid is dat tallozen al meer dan twee jaar lang van het ene centrum naar het andere worden gestuurd. Dat komt door het vagevuur van de toelatingsprocedure: vluchtelingen moeten binnen vierentwintig uur hun verhaal verteld hebben, zodat de autoriteiten kunnen beoordelen of ze meteen als kansloos moeten worden teruggestuurd – en daarna horen ze vaak maanden of zelfs jaren lang niets meer. Dit eerste verhaal wordt vaak nog in verwilderde toestand aan de autoriteiten verteld, die voor de vluchtelingen op het eerste – en helaas ook op tweede – gezicht moeilijk te onderscheiden zijn van het repressieve apparaat waarvoor ze net gevlucht waren. Mogelijkheden tot correctie zijn er nauwelijks. Iedere nadere informatie wordt door de dienstdoende ambtenaren opgevat als van medevluchtelingen geleerde leugens. Dit is

12. Staatssecretaris Schmitz heeft zich zelfs ooit eens gedwongen gevoeld nadere informatie over de positie van een bepaalde gescheiden vrouw uit Iran te vragen.

13. Omdat ambtsberichten hun bronnen niet vermelden, wordt discussie erover wel erg moeilijk. Bovendien is het ambtsbericht over Somalië in strijd met de afspraken al door de rechter gebruikt in beslissingen voordat het zelfs maar in de Tweede Kamer besproken was (met organisaties van en voor vluchtelingen worden de ambtsberichten al helemaal niet besproken).

vooral voor vrouwen met ervaringen van seksueel geweld een onmogelijke toestand. Juist omdat zij zich schamen durven zij in eerste instantie daarover vaak niet te vertellen.

Omdat het asielcentrum voor een kort verblijf bedacht was, is het er buitengewoon onaangenaam. Er is geen enkele privacy: men leeft in een klein kamertje met man en kinderen of in een groter vertrek met wildvreemde lieden samen. Op het moment is er minder ruimte dan ooit, want de coA (Coördinatie Opvang Asielzoekers) had in haar enthousiasme over het afschrikingsbeleid alvast maar wat centra gesloten. Nu er meer verblijfsvergunningen zijn verstrekt dan verwacht en er de laatste tijd wat meer vluchtelingen zijn gekomen loopt alles vast (*de Volkskrant*, 18 maart 1997).

In de centra wordt het eten verstrekt, dus blijven hoofdzakelijk de psychische huisvrouwentaken over: iedereen kalmeren, opvrolijken, de moed erin houden. Er bestaat weinig sociaal contact tussen vrouwen onderling. De mannen vullen de gemeenschappelijke ruimten. Slechts in een enkel centrum is er een vrouwenkamer beschikbaar en alleen als er een goede maatschappelijk werkster is of vrijwilligsters er activiteiten organiseren gaan vrouwen ook naar die vrouwenkamer toe.¹⁴ Medische zorg is er nauwelijks: de artsen zijn overwerkt of – volgens de vluchtelingen zelf – steeds maar op vakantie. Veel te veel vrouwen leven dus op slaap- en kalmeringspillen en storten pas in als de verblijfsvergunning eindelijk verkregen is en zij aan de inburgering zouden moeten beginnen.

De paradox is dat de man-vrouwverhoudingen tussen de vluchtelingen in Nederland vaak veel patriarchaler zijn dan deze in hun land van herkomst waren.¹⁵ De samenwerking tussen vrouwen, binnen en buiten familie en verwantschap, is door de vlucht abrupt afgebroken. Het sluiten van betrekkingen met vreemden is een mannelijke activiteit; die vormen in en buiten het centrum allerlei politieke groepen die hun toch een soort sociale positie verschaffen. Hun vrouwen zitten in de positie waarin Nederlandse vrouwen zaten tot de tweede golf hun enige 'oriëntatie op de samenleving' verschaftte, maar dan in alle opzichten erger: veel te dicht op hun man, geografisch en vaak ook psychologisch buiten het bereik van vrouwelijke familieleden en oude vriendin-

14. Het centrum in Bloemendaal, waar vrijwilligsters zo'n vrouwenkamer hadden opgezet, is gesloten.

15. De man-vrouwverhoudingen in deze landen zijn in veel gevallen net zoals die door de westerse bemoeienissen in het kader van kolonialisme, imperialisme en ontwikkelingshulp patriarchaler geworden dan tevoren; zie Rogers 1980. Belangrijke oorzaken zijn door het Westen ingevoerde administratieve systemen waarin gemeenschappelijk grondbezit aan individuele mannelijke eigenaars wordt toegekend en de omschakeling van 'subsistence production' door vrouwen naar de verbouw van 'cash crops' door mannen, waardoor de vrouwen minder grond ter beschikking hebben, terwijl ze wel de verantwoordelijkheid voor het voeden van hun familie houden, zodat de man zich vrij voelt de opbrengst van de cash crops in zijn zak te steken. Begrijpelijkerwijze leidt dit tot ruzie, waar de mannen dan regelmatig met mishandeling op reageren.

nen, met veel te grote verantwoordelijkheden voor het welzijn van de kinderen. De enige troost zijn de pillen, die in de centra nog overvloediger worden voorgeschreven dan erbuiten.

Vrouwen wier asielerzoek is afgewezen maar die als 'moeilijk verwijderbaar' worden opgevat omdat ze geen papieren hebben, en dus niet gedepoteerd maar op straat gezet zijn¹⁶, of die ondergedoken zijn omdat zij met deportatie naar een 'veilig land' bedreigd worden, zijn helemaal aan de heidenen van prostitutie en vrouwenhandel overgeleverd.

Ook de vrouw van een vluchteling met een A-status is haar leven echter nog niet zeker. Het systeem van de afhankelijke verblijfsvergunning verleent de mannelijke migrant jarenlang een bijna absolute patriarchale macht over zijn vrouw: zij moet drie jaar bij haar man te blijven, ook als die haar mishandelt.¹⁷

DE MANNELIJKE VLUCHTELING ALS VERZETSSTRIJDER

Het oriëntalisme beïnvloedt ook de beeldvorming en de procedurele benadering van de mannelijke vluchteling. Ook hij wordt niet als een neutrale aspirant-burger behandeld, maar als een geseksueerd wezen: een man. Ook die seksuering wordt veroorzaakt door de accentverschuiving van vervolgings-slachtoffers naar verzetsstrijders, die het belangrijkste verschil vormt tussen de praktijk van de vooroorlogse vluchtelingenverdragen en die van het Verdrag van Genève zoals dat tegenwoordig wordt geïnterpreteerd.

Het stilzwijgend uitgangspunt van het verdrag was, zoals eerder gezegd, dat de vluchteling uit een van de – bij voorkeur Europese – communistische landen zou komen vluchten, waar hij vervolgd werd omdat hij voor de democratie had gestreden. Een anticomunistische verzetsheld was welkom: hij hoorde eigenlijk al bij het vrije Westen. Andere verzetshelden worden echter in Nederland niet gewaardeerd. Verzet past niet bij het ideaal van de gezeten burger m/v, die door hard werken het brood verdient en het begrip 'strijd' reserveert voor het voetbal.

Verzet wordt als irrationeel opgevat, strijd als primitief. Vanwege de tegenwoordige interpretatie van het verdrag moet de mannelijke vluchteling echter nu juist bewijzen dat hij precies zo'n verzetsheld is waar Nederland niets van moet hebben. De calculerende burgers zouden anders eens mogen denken dat hij eigenlijk een avonturier is, die van de westerse rijkdommen komt profite-

16. Dankzij het door de rechter gesteunde verzet van enkele gemeenten tegen de plicht tot het op straat zetten van uitgeprocedeerde vluchtelingen, heeft staatssecretaris Schmitz het op straat zetten van vluchtelingen met kinderen in maart 1997 stopgezet. Om de uitgeprocedeerden 'te begeleiden' naar terugkeer naar het land waarvandaan ze gevlucht zijn, zijn er nu mobiele teams van de centrale overheid ingesteld.

17. Zie 't Hoen & Jansen 1996. Opvangcentra voor mishandelde vrouwen krijgen tegenwoordig geen vergoeding meer als zij vrouwen zonder verblijfsvergunning opnemen.

ren. Zoals de vluchtende vrouw door de opvattingen van rechtspraak en beleid over de traditionele sekserollen in verre landen van het heldendom wordt uitgesloten, zo wordt de vluchtende man erin geduwd.

De Nederlandse autoriteiten gunnen de mannelijke vluchteling niet de moderne mannelijkheid van rationele deskundigheid en lidmaatschap van enige arbeidsorganisatie; zij maken hem primitief, een overblijfsel uit een irrationeel verleden. Daartegenover eist de overheid de rationaliteit van de rechtsstaat op. Als vluchtelingen hun behandeling onrechtvaardig of onbegrijpelijk vinden, ligt dat aan hen. De overheid rapporteert correct, de vluchteling zegt maar wat. Ook hier kan geen tegenbeeld worden gegeven. Vluchtelingen kennen de taal niet eens, laat staan de vaktaal. Zij blijven afhankelijk van ambtenaren, tolken, advocaten en hulpverleners. Ze kunnen dus niet direct met de in deze samenleving geldende wapens tegen de heersende machten vechten: hun argumenten moeten bemiddeld worden, vertegenwoordigd, vertaald; alleen hun emoties zijn zichtbaar. De tegenstelling tussen deze traditionele vrouwensituatie¹⁸ en de eis van het bewijs van verzetsstrijd drijft sommigen van hen in de richting van irrationele mannelijkheidsbewijzen: het vernielen van meubilair, het doorstaan van kwellingen als hongerstaking met of zonder dichtgenaaide lippen. Daarop reageert de pers dan enthousiast en zo is dan de cirkel rond, de verwachting gerealiseerd.

429

HET VERBAND TUSSEN SEKSISME EN RACISME

De constructie van de tegenstelling tussen mannelijke vluchtelingen als strijders en vrouwelijke vluchtelingen als natuurlijke slachtoffers staat dwars op de sekseneutrale formulering van de mensenrechtenverdragen. Deze constructie is niet alleen gebaseerd op oriëntalistische vooronderstellingen. De mentale scheiding van westerse en oosterse (of noordelijke en zuidelijke) 'culturen' wordt versterkt met de bekende antifeministische redenering dat hier de gelijkheid bereikt is, voor zover mogelijk en gewenst, zodat ieder betoog van het tegendeel gezeur is (De Harde Kern 1996). Deze redenering werkt racistisch zodra zij wordt gecombineerd met de stelling dat in 'andere culturen' (die ook de onderlinge verhoudingen van 'allochtonen' in Nederland omvatten) vrouwen wél door mannen worden onderdrukt. Voor de westerse landen wordt in deze redenering het streven naar gelijkheid tussen vrouwen en mannen verward met de realisatie ervan, terwijl tegelijkertijd ontkend wordt dat elders hetzelfde streven aanwezig is. Concreter gezegd: nu Nederlandse vrouwen huisvrouw- en moederschap niet meer het belangrijkste in het leven vinden en zich met hun *dead-end*-baantjes als volwaardige burgers beschouwen, worden vrouwen die in deze ouderwetse positie beland zijn achterlijk gevon-

18. Moss Kanter (1977) heeft dit voor de verhouding tussen mannelijke managers en mannelijke arbeiders mooi laten zien.

den. Vervolgens wordt steeds maar vergeten dat er in verre landen ook heel wat vrouwelijke ingenieurs, accountants en burgemeesters zijn – vaak heel wat meer dan in Nederland (Jansen 1996, pp. 254 e.v.). Bovendien maakt de krenterige erkenning van buitenlandse diploma's het zulke hoog opgeleide vrouwen bijzonder moeilijk om hun vakbekwaamheid zichtbaar te maken, ook als zij een verblijfsvergunning krijgen.

430

Men zou daarom ook kunnen zeggen dat sinds de jaren tachtig een proces op gang is gekomen waarin een soort aftreksel van het feminisme is geïncorporeerd in een racistische mythe over culturele verschillen. Deze mythe werkt als een tweesnijdend zwaard. In de eerste plaats bevestigt de mythe de idee van de westerse superioriteit. In de tweede plaats bevestigt de mythe de idee dat vrouwen en mannen in Nederland gelijk zijn en dat iedere autochtone feminist die tegen autochtone ongelijkheid protesteert gewoon een beetje zeurt.

Ik merk in het onderwijs dat het studenten m/v de grootste moeite kost om zich voor te stellen dat in Nederland niet alleen de gelijkheid, maar ook de ongelijkheid, die tussen m en v en die tussen wit en zwart, nog steeds geïnstitutionaliseerd is. Het tegenstrijdige Nederlandse heden splitst zich bijna automatisch in 'vroeger' en 'nu'. Natuurlijk, 'vroeger' was de getrouwde vrouw handelingsonbekwaam en waren de koloniale onderdanen officiële tweederangsburgers – al blijft het eigenlijk onbegrijpelijk dat 'vroeger' nog maar zo kort geleden is. Maar dat er nu ook nog samenhangende maatschappelijke processen zouden bestaan die vrouwen en mensen van andere huidskleur de toegang tot posities van eer en geld zouden ontzeggen? En dat zulke maatschappelijke processen ons aller leven beïnvloeden? Zoals Elisabeth Wilson ooit schreef: hoe bevoorrechte een vrouw is, hoe moeilijker het voor haar is zowel het bevoorrechte karakter van haar vrijheid te begrijpen als de grenzen ervan (Wilson 1977, p. 169). Voor deze tegenstrijdigheid bestaan geen woorden en begrippen meer nu de oude dialectische theorieën uit de mode zijn geraakt – en het gevoelsleven kan er niets mee beginnen.

Het gelijkstellen van de norm van gelijkheid tussen vrouwen en mannen met het werkelijk bestaan van die gelijkheid onttrekt een deel van de westerse werkelijkheid aan het gezicht of levert daarvan een vervormd beeld op. Aan mannelijkheid zijn in de westerse democratieën geen officiële voorrechten meer verbonden; daarmee is hij onzichtbaar geworden (Van Baalen 1994). Dat is een van de vele redenen voor het onaangename verschijnsel dat er op het moment zo weinig vrouwen zijn die zich verzetten tegen het idee dat Nederland het met zijn emancipatie 'so herrlich weit gebracht' heeft. Zo kan het beleid van 'verdeel en heers' betrekkelijk ongestoord zijn gang gaan.

SLOT

Het effect van de combinatie van emancipatorische en culturele mythen is een imaginaire scheiding tussen het democratische Westen en de rest van de

wereld, waarbij het Westen alle moderne eigenschappen toebedeeld krijgt en de rest alle ouderwetse. De scheiding tussen vluchtelingen en gevestigde bevolking leidt tot de glasharde onverschilligheid die het draagvlak voor het afschrikingsbeleid is. Achter de spiegel gebeurt alles wat ons gelukkig nooit meer zal overkomen: in de spiegel zien de gezeten burgers m/v alleen hun eigen geëmancipeerdheid.

Bij feministische en anderszins progressieve vrouwen wordt deze onverschilligheid versterkt door progressieve gevoelens – door het schuldgevoel over de onmenselijkheid van het Nederlandse beleid en de machteloosheid omdat de door de westerse uitbuiting veroorzaakte problemen zo groot zijn. De progressief denkende mens deinst terug voor het angstige gevoel dat haar enige bijdrage aan de oplossing van de problemen zou kunnen zijn dat zij onmiddellijk drie vluchtelingen in huis neemt – waar ze geen zin in heeft, ook al zou er voor haar meer ruimte overblijven dan de vier vierkante meter per persoon die in het asielcentrum voor het overleven voldoende wordt geacht. Dergelijke gevoelens en gedachten zijn voor veel moderne geïsoleerde persoonlijkheden zo akelig, dat er niets anders opzit dan het hele probleem maar te negeren.¹⁹

431

Wie met vluchtelingen te maken krijgt verdwijnt door al die verschillende soorten van afsluiting voor haar omgeving achter de spiegel. Het blijkt bijzonder moeilijk om al die vrouwen op te sporen die, als vrijwilligster of als beroepskracht, ergens iets nuttigs voor vluchtelingen doen. Ook hun activiteiten zijn concreet en praktisch en leiden voor zover wij gemerkt hebben niet tot bundeling van krachten tussen vrouwen onderling.

Zo schiet het met de verbetering van de positie van vrouwelijke vluchtelingen niet echt op. Zolang vrouwelijke vluchtelingen niet zichtbaar worden als rechtssubjecten, blijven vluchtelingen mannelijk, met alle hierboven beschreven gevolgen voor beeldvorming en verdragsinterpretatie. Hoe prettig het ook zou zijn als het racisme in het algemeen en het afschrikingsbeleid in het bijzonder zonder feminisme bestreden zouden kunnen worden – de kunstmatige en voor vluchtelingen vernederende scheiding tussen westerse geëmancipeerden enerzijds en ongeëmancipeerden uit andere delen van de wereld anderzijds kan alleen opgeheven worden als alle verschillende vormen van ‘onbehagen bij de vrouw’ weer openlijk worden uitgesproken.

19. Pas toen ik per ongeluk in Vrouwen Tegen Uitzetting gerold was, ontdekte ik bijvoorbeeld dat *Nemesis* al jaren voortreffelijke artikelen over de zijkant van het asielbeleid bevat, waar ik zelfs de titels niet van had onthouden.

LITERATUUR

- Baalen, A.C. van (1994). *Hidden masculinity, Max Weber's historical sociology of bureaucracy*. Dissertatie Universiteit van Amsterdam.
- Barker, M. (1981). *The new racism, Conservatives and the ideology of the tribe*. Londen: Junction Books.
- Evenhuis, W. (1996). *De Zijkant van het asielbeleid*, Utrecht: Humanistisch Overleg Mensenrechten/Uitgeverij Greber.
- Ghidei Biidu, D. (1995). *Door het oog van de naald. Een commentaar op de praktijk van de asielprocedure*. Utrecht: Greber/Isis.
- Goldschmidt, J.E. (1995). Hoe universeel zijn mensenrechten? In J.E. Goldschmidt e.a., *Feminisme en wetenschap* (pp. 71-88). Amsterdam/Utrecht: Prometheus/Teleac.
- De Harde Kern (1996). *Wel feministisch niet geëmancipeerd. Feminisme als nieuwe uitdaging*. Amsterdam/Antwerpen: Contact.
- Hinz, C., & I. Kurz (1996). From orientalism to post-orientalism, Middle Eastern and South Asian Perspectives. *Thamyris* 3 (2), 335-367.
- Hoen, E. 't, & S. Jansen (1996). *In de hoek waar de klappen vallen. De rechtspositie van mishandelde migrantenvrouwen met een afhankelijke verblijfsvergunning*. Doctoraalscriptie Nederlands recht, Universiteit van Amsterdam.
- Jansen, W. (1996). Dumb and dull. The disregard for the intellectual life of Middle-Eastern women. *Thamyris* 3 (2), 237-360.
- Moss Kanter, R. (1977). *Men and women of the corporation*. New York: Basis Books.
- Rogers, B. (1980). *The domestication of women: discrimination in developing countries*. Londen: Tavistock.
- Said, E. (1978). *Orientalism. Western concepts of the Orient*. Londen.
- Said, E. (1993). *Culture and imperialism*. New York.
- Spijkerboer, T. (1994) Sheherazade en haar zusters. *Nemesis* 4, 95-106.
- Terlouw, A. (1997). Asielverzoeken van vrouwen. *Nemesis* 1, 18-26.
- Wilson, E. (1977). *Women and the welfare state*. Londen: Tavistock.

Inge Bleijenbergh

Het morele gelijk van het Vrouwenverdrag

*De nieuwe internationale norm voor gelijkheid van het VN-Verdrag ter uitbanning van alle vormen van discriminatie jegens vrouwen (1979)*¹

433

‘Vrouwenrechten zijn mensenrechten’, was een van de conclusies die deelnemers aan de wereldvrouwenconferentie in Beijing in september 1995 triomfantelijk presenteerden. De uitbundigheid over de internationale aandacht voor de mensenrechten van vrouwen was begrijpelijk, want mensenrechten en vrouwen zijn nooit een vanzelfsprekend paar geweest. Sinds de opkomst van het begrip mensenrechten, tijdens de burgerlijke revoluties in Europa en Amerika in de achttiende eeuw, heeft de betekenis ervan voor vrouwen steeds ter discussie gestaan. Aanvankelijk werden mensenrechten niet geacht van toepassing te zijn op vrouwen, zoals ze evenmin van toepassing waren op mannen zonder eigendom, zwarten en slaven. Pas toen na de Tweede Wereldoorlog de Verenigde Naties werden opgericht, kwam er wereldwijde erkenning voor de idee dat mensenrechten van toepassing zijn op iedereen, ongeacht ras, sekse, taal of religie. Het handvest van de Verenigde Naties stelt gelijke rechten van mannen en vrouwen zelfs nadrukkelijk als grondbeginsel (Leroy-Bennet 1991, p. 435).

Toch was de discussie over mensenrechten en vrouwen daarmee geenszins afgerond. De algemene principes moesten immers vorm krijgen in concrete VN-mensenrechtenverdragen, en daarbij bleek dat het beginsel van gelijke rechten voor mannen en vrouwen op verschillende, soms zelfs tegenstrijdige wijzen is te interpreteren. Heel nadrukkelijk was dit zichtbaar in de discussies tijdens de ontwerpfase van het Verdrag ter uitbanning van alle vormen van discriminatie jegens vrouwen (1979), kortweg het Vrouwenverdrag genoemd. Dit jongste algemene mensenrechtenverdrag, dat in Nederland in 1991 in werking trad, vormt een nadere uitwerking en interpretatie van de principes die eerder zijn vastgelegd in de Universele verklaring van de rechten van de mens (1948) en een aantal algemene mensenrechtenverdragen.² In dit artikel wil ik

1. Dit artikel is mede gebaseerd op de doctoraalscriptie die ik in 1995 schreef bij de sectie Beleid, Cultuur en Seksevraagstukken (BCS) van de Vrije Universiteit in Amsterdam. Veel dank ben ik verschuldigd aan Jet Bussemaker voor haar begeleiding. Verder dank ik de leden van de sectie BCS en redactieleden van het *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* voor het commentaar dat zij hebben geleverd op eerdere versies van dit artikel.

2. De belangrijkste verdragen in dit verband zijn het Internationale Verdrag inzake Burgerlijke en Politieke rechten en het Internationale Verdrag inzake Economische, Sociale en Culturele rechten, beide door de Verenigde Naties aangenomen in 1996.

betogen dat het Vrouwenverdrag in vergelijking met eerdere mensenrechtenverdragen een belangrijke vernieuwing laat zien in het denken over gelijke rechten.

De praktische consequenties van de aanvaarding van het Vrouwenverdrag voor de positie van vrouwen zijn in de Nederlandse juridisch-feministische literatuur al uitgebreid besproken. De waardering van het Vrouwenverdrag was aanvankelijk niet erg positief. Pessers (1995, p. 12) noemde het Vrouwenverdrag een zwak instrument waar het de wereldwijde verbetering van de positie van vrouwen betreft. Lijnzaad (1991, p. 15) stelde zelfs dat het Vrouwenverdrag valse verwachtingen schept; het heeft verregaande pretenties terwijl er nauwelijks toezicht wordt gehouden op de naleving ervan. De kritiek was vooral gericht op het feit dat de in het verdrag vastgelegde rechten juridisch nauwelijks afdwingbaar zijn. In recente publicaties vanuit juridische hoek is daarentegen meer aandacht voor de mogelijkheden die het verdrag desondanks biedt. Willems (1996, pp. 3-5) betoogt bijvoorbeeld dat het Vrouwenverdrag pas actief wordt in gebruik. Door een creatieve interpretatie en toepassing kan de betekenis ervan in de praktijk toenemen.

Ik wil in dit artikel aansluiten bij de recente positievere waardering voor het Vrouwenverdrag door te wijzen op de normatieve politieke betekenis ervan. Mensenrechtenverdragen hebben in de internationale gemeenschap namelijk een belangrijke morele waarde (Bunch 1990, p. 1). Ze laten zien welke principes wereldwijd worden gedeeld of erkend als nastrevenswaardig en kunnen zo een aanknopingspunt vormen voor concrete acties van nationale en internationale vrouwen- en mensenrechtenorganisaties.³ Hoewel de rechten die het Vrouwenverdrag vastlegt niet altijd even goed afdwingbaar zijn, biedt de vernieuwende interpretatie van het gelijkheidsbeginsel wel aanknopingspunten om politieke druk uit te oefenen.

In dit artikel zal ik eerst kort ingaan op de theoretische discussie over het beginsel van gelijke rechten voor mannen en vrouwen. Daarin zijn vier thema's te onderscheiden. Aan de hand van deze thema's bespreek ik vervolgens de discussies die plaatsvonden binnen de organen van de Verenigde Naties tijdens het ontwerp van het Vrouwenverdrag. Daarbij zal ik me meer richten op het analyseren van de inhoud van de discussie dan op het verklaren van de bijdragen die afzonderlijke landen daaraan leverden. In de conclusie zal ik terugkomen op de betekenis van het Vrouwenverdrag als politiek instrument.

3. Minister Melkert van Sociale Zaken en Werkgelegenheid verwijst naar de betekenis van dergelijke internationale politieke afspraken in het politieke debat als hij zegt: 'Zo is het altijd gegaan in de geschiedenis van de mensenrechten. Een beroep kunnen doen op de principes van de internationale gemeenschap heeft betekenis.' Zie Arachne 1995, p. 11.

GELIJKHEID TER DISCUSSIE

Dat over de interpretatie en toepassing van het gelijkheidsbeginsel verschillende, soms zelfs tegenstrijdige opvattingen bestaan, is duidelijk zichtbaar in de theoretische discussie die onder andere Nederlandse en Amerikaanse feministische auteurs voeren over dit onderwerp.⁴ Zij verschillen van mening over de mate waarin het toekennen van gelijke rechten een geschikt politiek instrument is om de positie van vrouwen te verbeteren. In deze discussie zie ik vier thema's steeds terugkeren.

435

Meningsverschil bestaat allereerst over de vraag of vrouwen meer gebaat zijn bij *gelijke* rechten of juist bij *speciale* rechten. De meeste auteurs (Goldschmidt, Gunning, Pessers, Williams) gaan uit van het gelijkheidsbeginsel en gelijke rechten. Ze zijn het weliswaar niet eens over de interpretatie daarvan, maar vinden wel dat het betere mogelijkheden geeft tot verbetering van de positie van vrouwen, dan speciale rechten doen.⁵ Wolgast houdt daarentegen een pleidooi voor het toekennen van speciale rechten aan vrouwen. Omdat zij degenen zijn die kinderen baren, verschillen zij op het gebied van ouderschap wezenlijk van mannen. Vanwege hun bijzondere positie als belangrijkste ouder hebben zij behoefte aan speciale rechten (Loenen 1992, p. 48). Wolgast lijkt als vanzelfsprekend te veronderstellen dat moeders de belangrijkste verantwoordelijkheid dragen voor de verzorging van kinderen. Hoewel ze daarmee aansluit bij een situatie die in de praktijk veel voorkomt, lijkt ze die situatie ook opnieuw te bevestigen. Deze opvatting geeft weinig ruimte voor een andere verdeling van zorg tussen mannen en vrouwen.

Daarnaast staat de vraag ter discussie of het gelijkheidsbeginsel nu een gelijke *behandeling* als maatstaf heeft of een gelijk *resultaat*. Dit onderscheid valt deels samen met het onderscheid tussen formele en materiële gelijkheid. Een formele benadering gaat uit van een gelijke behandeling van gelijke gevallen, terwijl een materiële benadering aanvult dat ongelijke gevallen ongelijk dienen te worden behandeld, naar de mate van ongelijkheid.⁶ Williams is een typische vertegenwoordiger van de formele benadering. Mannen en vrouwen dienen precies dezelfde behandeling te krijgen. Zodra vrouwen een bijzondere behandeling krijgen, zal dit namelijk in hun nadeel uitpakken. Vrouwen moeten dan ook vermijden dat ze een uitzonderingspositie innemen (Loenen 1992, pp. 31-32). Goldschmidt ziet gelijkheid daarentegen als een materieel beginsel,

4. Deelnemers zijn onder anderen J.E. Goldschmidt, M. Gunning, R. Holtmaat, D. Pessers, W. Williams en E. Wolgast. Zie voor een heldere beschrijving van deze discussie Loenen (1992).

5. Alleen Holtmaat neemt nadrukkelijk afstand van het gelijkheidsbeginsel, maar doet dit niet vanuit een pleidooi voor speciale rechten, maar door te verwijzen naar het beginsel van rechtvaardigheid. Zie Loenen 1992, p. 48.

6. De definitie van formele gelijkheid en materiële gelijkheid is niet onomstreden. Hierbij hanteer ik de definitie van Loenen 1994, p. 5.

dat verplicht tot differentiatie. Een ongelijke behandeling van mensen is mogelijk als zij in ongelijke omstandigheden verkeren, bijvoorbeeld vanwege biologische of maatschappelijke verschillen (Goldschmidt 1984/1985, p. 186).

Een derde thema is de vraag of het gelijkheidsbeginsel nu oproept tot het uitbannen van discriminatie op basis van *seks* in het algemeen of dat het gaat om uitbanning van discriminatie van *vrouwen*. Volgens de klassieke benadering roept het gelijkheidsbeginsel op tot het uitbannen van discriminatie van zowel mannen als vrouwen. Pessers vindt dat deze interpretatie teveel abstraheert van bestaande machtsverhoudingen. De nadruk ligt hier teveel op individuele discriminatie, terwijl juist discriminerende instituties de grootste belemmering vormen voor het bereiken van sociale gelijkheid. De sociale situatie biedt geen aanleiding om algemene discriminatie van mannen te veronderstellen. Gezien de bestaande machtsverhoudingen ziet zij meer in de interpretatie die discriminatie van vrouwen verbiedt (Pessers 1991, p. 1000).

Het vierde thema dat in de discussie steeds terugkomt, is de vraag of de werking van het gelijkheidsbeginsel beperkt moet blijven tot de *openbare sfeer*, of dat deze zich ook mag uitbreiden tot de *privésfeer*. Volgens klassieke opvattingen over burgerschap en mensenrechten hoeft de staat zich alleen bezig te houden met het beschermen van gelijke rechten in de openbare sfeer. De privésfeer valt onder de individuele verantwoordelijkheid van burgers en de overheid dient zich niet hierin te mengen. Gunning verdedigt daarentegen de opvatting dat de werking van het gelijkheidsbeginsel zich moet uitstrekken tot de privésfeer. Gelijke rechten houden volgens haar in dat ieder mens gelijke mogelijkheden moet hebben tot zelfontplooiing. Omdat deze zelfontplooiing zowel plaatsvindt in de openbare sfeer als in de privésfeer, dient de overheid dit recht in beide domeinen te beschermen.⁷

HET ONTWERP VAN HET VROUWENVERDRAG

De vier thema's die we aantreffen in de theoretische discussie over het gelijkheidsbeginsel, zijn ook terug te vinden in de discussies binnen organen van de Verenigde Naties tijdens het ontwerp van het VN-Vrouwenverdrag (van 1974 tot en met 1979).⁸ Tijdens deze uitgebreide voorbereidingsperiode konden alle lidstaten meepraten over de formulering van de tekst, zodat over het eindresultaat zo veel mogelijk politieke overeenstemming zou bestaan. Deze werk-

7. Zie Gunning 1992, pp. 460-461. Gunning verwijst hier naar de opvatting van Kant dat een handeling ethisch gefundeerd is, wanneer deze is gebaseerd op een stelregel die zou kunnen gelden als een algemene wet voor iedereen. Tijdens de Verlichting ging men er ten onrechte van uit dat dergelijke handelingen alleen in de openbare sfeer zouden plaatsvinden. De stelregel dat wij rekening moeten houden met de eisen die de privésfeer ons stelt, zou kunnen gelden als algemene wet voor iedereen en is dus ethisch gefundeerd.

8. Een integraal overzicht van deze discussie geeft Rehof 1993.

wijze vormde een garantie dat zo veel mogelijk landen de definitieve verdragstekst zouden ondertekenen.

Een belangrijk deel van de discussie speelde zich af in de Commissie inzake de status van de vrouw, die in 1976 een eerste ontwerp van het verdrag afleverde (E/CN.6/608). De deskundigen in deze commissie hadden toen al belangrijke beslissingen genomen over de hoofdlijnen van het verdrag. De commissie stuurde het verdrag door naar de Economische en Sociale Raad, die het in 1977 aannam (A/32/218) en in datzelfde jaar aan de orde bracht in de Algemene Vergadering. De Algemene Vergadering behandelde het verdrag in het Derde Comité, dat in drie opeenvolgende jaren een speciale werkgroep instelde voor bespreking van steeds een deel van het verdrag, waarna het de definitieve verdragstekst in 1979 goedkeurde (A/34/830). De definitieve verdragstekst geeft aan welke opvattingen uiteindelijk domineren. Hierna volgt een beschrijving van de discussie aan de hand van de vier thema's die eerder zijn onderscheiden.

437

Gelijke rechten

Wat betreft het eerste thema overheerst in het Vrouwenverdrag dezelfde opvatting als in eerdere mensenrechtenverdragen: vrouwen zijn meer gebaat bij de toekenning van gelijke rechten dan bij de toekenning van speciale rechten. De term 'speciale rechten' is in de verdragstekst niet terug te vinden. Het principe van gelijkheid van mannen en vrouwen vormt daarentegen het uitgangspunt. Dat is meteen al zichtbaar in de eerste artikelen van het verdrag.⁹ Artikel 1 verwijst naar:

'de erkenning, het genot en de uitoefening [van mensenrechten en fundamentele vrijheden, *I.B.*] door vrouwen, ongeacht hun burgerlijke staat, op een basis van *gelijkheid* van mannen en vrouwen'.¹⁰

Artikel 2a verplicht de staten die het verdrag ondertekenen om het beginsel van gelijkheid van mannen en vrouwen op te nemen in hun nationale grondwet of in andere geëigende wetgeving en de praktische verwezenlijking ervan te verzekeren. Ook de andere artikelen – die ingaan op sociale, economische, culturele, politieke en burgerlijke rechten – verwijzen naar de gelijkheid van mannen en vrouwen of naar gelijke rechten voor mannen en vrouwen. De nadruk op gelijke rechten houdt overigens niet in dat een ongelijke behande-

9. De auteur heeft de teksten die lidstaten in de discussie inbrengen uit het Engels vertaald.

10. Cursivering van mij, *I.B.* Vergelijk artikel 3 van het Internationale verdrag inzake burgerrechten en politieke rechten en van het Internationale verdrag inzake economische, sociale en culturele rechten. Dit verzekert 'het gelijke recht van mannen en vrouwen op het genot van alle in dit Verdrag genoemde burgerrechten en politieke rechten' respectievelijk 'de in dit verdrag genoemde economische, sociale en culturele rechten'.

ling van mannen en vrouwen volgens het verdrag niet mogelijk is; deze wordt echter beargumenteerd vanuit het gelijkheidsbeginsel en niet vanuit het idee dat vrouwen en mannen een specifieke, eigen levenssfeer hebben.

438

Toch is de opvatting dat vrouwen speciale rechten verdienen in de discussie wel degelijk aan de orde geweest, namelijk tijdens de behandeling van artikel 4 in de Commissie inzake de status van de vrouw. Dit artikel geeft aan dat een bijzondere behandeling van vrouwen in bepaalde gevallen is gerechtvaardigd. Het eerste lid van dit artikel spreekt over de mogelijkheid *tijdelijke* maatregelen te nemen om de feitelijke gelijkheid van mannen en vrouwen te bevorderen. Over dit onderdeel bestonden in de Commissie inzake de status van de vrouw nauwelijks meningsverschillen (*E/CN.6/608*, p. 33). Maar zijn er ook verschillen tussen mannen en vrouwen die een ongelijke behandeling *altijd* rechtvaardigen? Het Verenigd Koninkrijk stelt dat dergelijke verschillen op twee manieren bestaan. Mannen en vrouwen zouden verschillende behoeften hebben op het gebied van sociale zekerheid, terwijl fysieke verschillen tussen mannen en vrouwen nopen tot speciale bescherming van vrouwen op de arbeidsmarkt. Het Verenigd Koninkrijk stelde de volgende formulering voor:

‘Maatregelen op het gebied van sociale zekerheid, die een afspiegeling vormen van de verschillende sociale behoeften van mannen en vrouwen, zullen niet worden beschouwd als discriminerend.

Maatregelen om vrouwen in bepaalde beroepsgroepen te beschermen, vanwege hun lichamelijke aanleg en ter bescherming van het welzijn van moeders, zullen niet worden beschouwd als een schending van het principe van gelijke rechten voor mannen en vrouwen.’¹¹

Opvallend is hier dat het Verenigd Koninkrijk *alle vrouwen* in bepaalde beroepstakken wil beschermen, om het welzijn van *moeders* te bevorderen. De maatregelen zijn dus niet gekoppeld aan feitelijke zwangerschap of moederschap, maar aan de mogelijkheid daarvan. Dergelijke speciale maatregelen kunnen belemmerend werken voor de toegankelijkheid van een beroepsgroep voor vrouwen. Bovendien is het de vraag of dergelijke maatregelen alleen voor vrouwen nodig zijn. Bepaalde beroepsgroepen kunnen immers ook gevaar opleveren voor het potentiële vaderschap van mannen.

Ook op het gebied van sociale zekerheid lijkt hier sprake te zijn van een overhaaste generalisatie. Het Verenigd Koninkrijk gaat er als vanzelfsprekend van uit dat mannen en vrouwen verschillende sociale behoeften hebben, zonder rekening te houden met de specifieke levenssituatie waarin zij zich bevinden. Het land krijgt in de commissie geen bijval. Meer navolging vindt de bijdrage van Canada en Hongarije. Zij noemen in deze discussie ook het belang

11. De voorstellen van het Verenigd Koninkrijk zijn onderdeel van het commentaar dat verschillende landen op verzoek van de Economische en Sociale Raad leveren op de ontwerpverdragstekst. Zie *E/CN.6/608*, p. 33.

van de bescherming van het moederschap, maar gebruiken het begrip in de meer beperkte betekenis van zwangerschap en bevalling:¹²

‘Wanneer staten speciale maatregelen nemen, met inbegrip van de maatregelen die zijn opgenomen in dit verdrag, die zijn gericht op de bescherming van het moederschap, zal dit niet worden beschouwd als discriminerend.’¹³

Beide landen zijn geen voorstander van speciale maatregelen voor vrouwen in het algemeen, maar vinden wel dat staten beschermende maatregelen moeten kunnen nemen in de specifieke situatie van zwangerschap en bevalling. De bescherming is hier gekoppeld aan de feitelijke zwangerschap en niet aan potentieel moederschap. Over speciale maatregelen op het gebied van sociale zekerheid spreken ze niet. De formulering van Canada en Hongarije komt uiteindelijk terecht in de definitieve verdragstekst. Het Vrouwenverdrag spreekt dus niet over speciale rechten voor vrouwen in het algemeen, maar laat wel de mogelijkheid open dat staten speciale maatregelen nemen die gericht zijn op de bescherming van zwangerschap en bevalling.

439

Gelijk resultaat

Ten aanzien van het tweede thema laat het Vrouwenverdrag een andere opvatting over gelijkheid zien dan de voorgaande mensenrechtenverdragen. Hoewel het verdrag nadruk legt op gelijke rechten voor mannen en vrouwen, betekent dit niet dat er altijd sprake is van ‘dezelfde rechten’. Terwijl de voorgaande mensenrechtenverdragen vooral uitgingen van een gelijke behandeling, is dit in het Vrouwenverdrag aangevuld met een gelijk resultaat. Artikel 1 geeft namelijk aan dat onder discriminatie wordt verstaan:

‘elke vorm van onderscheid, uitsluiting of beperking op grond van sekse, *die tot gevolg of tot doel heeft* het aantasten of tenietdoen van de erkenning, het genot of de uitoefening [van mensenrechten en fundamentele vrijheden] door vrouwen’.
(cursivering van mij, I.B.)

Deze bepaling verbiedt dus niet alleen onderscheid dat de intentie (‘tot doel’) heeft de mensenrechten van vrouwen aan te tasten, maar ook onderscheid dat weliswaar onbedoeld, maar feitelijk tot resultaat (‘tot gevolg’) heeft dat de

12. Ze kiezen dan ook voor de formulering ‘maternity’, welke een meer beperkte betekenis heeft dan het door het Verenigd Koninkrijk gebruikte ‘motherhood’. Maternity staat voor moederschap in de biologische betekenis van zwanger zijn en bevallen, terwijl motherhood verwijst naar zowel de biologische aspecten als de sociale aspecten zoals het verzorgen en opvoeden van kinderen.

13. Ook hier gaat het om commentaar op de ontwerpverdragstekst dat deze landen leveren op verzoek van de Economische en Sociale Raad. Zie E/CN.6/608, pp. 33, 34.

mensenrechten van vrouwen worden aangetast.¹⁴ Terwijl eerdere mensenrechtenverdragen alleen gelijke behandeling als criterium stelden, voegt dit verdrag het resultaat als maatstaf toe.¹⁵

440

Een formele benadering van gelijkheid wordt hier aangevuld met een materiële benadering. Met name in de wijze waarop het verdrag sociale, economische en culturele rechten formuleert, krijgt deze materiële benadering betekenis. De artikelen over onderwijs, arbeid, gezondheidszorg, sociale zekerheid en kredietverlening (10 tot en met 14) beginnen allemaal met de formulering dat staten 'passende maatregelen' zullen nemen om discriminatie van vrouwen op deze terreinen uit te bannen. Omdat deze artikelen allemaal expliciet verwijzen naar het in artikel 1 geformuleerde discriminatiebegrip, moeten staten dus zowel toezien op een gelijke behandeling als op een gelijk resultaat op deze terreinen. Deze benadering vormt een belangrijke verfijning van het algemene mensenrechtenverdrag dat al op dit terrein bestond, namelijk het Internationale verdrag inzake economische, sociale en culturele rechten (1966). Dit ECOSUL legt weliswaar vast dat staten mannen en vrouwen 'gelijke rechten' moeten verzekeren op economisch, sociaal en cultureel terrein, maar geeft niet aan dat staten moeten ingrijpen als blijkt dat vrouwen op deze terreinen een achterstand kennen.

In de artikelen over politieke en burgerrechten wisselen een materiële benadering en een formele benadering van gelijkheid elkaar meer af. Artikel 7 (kiesrecht en politieke en bestuurlijke participatie) verwijst expliciet naar het discriminatiebegrip in artikel 1 en verplicht staten passende maatregelen te nemen om discriminatie op deze terreinen uit te bannen. Artikel 8 (participatie in internationale organisaties) en 9 (nationaliteit) verzekeren vrouwen daarentegen 'dezelfde rechten als mannen' op deze terreinen en laten daarmee een meer formele benadering van gelijkheid zien. Ook artikel 15 (rechtsbevoegdheid) en 16 (familierechten) spreken vooral over 'gelijke rechten' en 'dezelfde rechten' en zijn daarmee meer gericht op een gelijke behandeling dan op een gelijk resultaat. Het Vrouwenverdrag blijft daarmee in de lijn die werd uitgezet in het Internationale verdrag inzake burgerlijke en politieke rechten (1966).

De verdragsbepalingen die een materiële benadering van gelijkheid laten zien en staten verplichten om 'passende maatregelen' te nemen om gelijke rechten voor vrouwen te garanderen, blijken het meest vernieuwend in verge-

14. Deze formulering komt sterk overeen met de manier waarop het begrip indirecte discriminatie wordt omschreven. Zie Loenen 1992, p. 24.

15. Vergelijk artikel 2 van het Internationale verdrag inzake burgerlijke en politieke rechten, dat vastlegt dat verdragstaten de vastgestelde rechten dienen te verzekeren zonder onderscheid naar (onder meer) sekse, en artikel 2 van het Internationale verdrag inzake economische, sociale en culturele rechten waarin staten zich dienen te verbinden de uitoefening van de opgesomde rechten te waarborgen zonder discriminatie naar (onder meer) sekse.

lijking met voorgaande mensenrechtenverdragen. Deze artikelen zijn door hun formulering echter ongeschikt om direct door de rechter te worden toegepast: ze hebben geen rechtstreekse werking (Van Maarseveen 1985, p. 1025). De verwezenlijking van deze rechten wordt overgelaten aan de staat, die ze naar eigen goedge-dunken kan vormgeven via wetgeving en beleid.

Discriminatie van vrouwen

441

Ook ten aanzien van het derde thema is in het Vrouwenverdrag een verschuiving zichtbaar ten opzichte van voorgaande verdragsteksten. Het Vrouwenverdrag richt zich specifiek op de uitbanning van discriminatie van vrouwen, terwijl de eerdere mensenrechtenverdragen discriminatie op basis van sekse verbieden. Speciale aandacht voor de mensenrechten van vrouwen lijkt hiermee gerechtvaardigd. Het Vrouwenverdrag geeft dus expliciet aan dat het bedoeld is om bestaande ongelijke machtsverhoudingen tussen mannen en vrouwen te doorbreken, terwijl eerdere mensenrechtenverdragen veel meer abstraherden van die doelstelling.

De discussie hierover speelde al aan het begin van het ontwerpproces in de Commissie inzake de status van de vrouw. In het debat zijn twee partijen te onderscheiden.¹⁶ Een aantal landen vindt dat het verdrag niet alleen discriminatie van vrouwen moet verbieden, maar discriminatie op basis van sekse in het algemeen. Ze vinden dat het gelijkheidsbeginsel inhoudt, dat een ongelijke behandeling in alle gevallen verboden is. De veronderstelling lijkt hier te zijn dat ongelijke maatschappelijke verhoudingen vanzelf verdwijnen wanneer beide seksen hetzelfde worden behandeld. Er is weinig aandacht voor het feit dat de norm die aan de behandeling ten grondslag ligt, ongelijke machtsverhoudingen in stand kan houden.

Een andere groep landen vindt dat het verdrag zich expliciet moet richten op het uitbannen van discriminatie van vrouwen. De positie van vrouwen in de samenleving – met name hun dubbele rol thuis en op het werk – rechtvaardigt speciale maatregelen voor deze groep, zoals bijvoorbeeld bescherming van het moederschap (*E/CN.6/608*, p. 30). Deze landen vatten speciale maatregelen voor vrouwen niet op als een vorm van discriminatie. De ongelijke machtsverhoudingen die wereldwijd bestaan tussen vrouwen en mannen vormen juist een rechtvaardiging voor een discriminatieverbod dat expliciet op vrouwen is gericht. Het gelijkheidsbeginsel moet zodanig worden geïnterpreteerd, dat het de positie van vrouwen zal verbeteren.

Het Verenigd Koninkrijk stelt een compromis voor tussen de twee visies en gebruikt daarvoor een formulering die is afgeleid van artikel 1 van het Internationale verdrag inzake uitbanning van alle vormen van rassendiscriminatie (1966).

16. Het document vertelt helaas niet om welke groep landen het hier gaat.

‘Onder de term “discriminatie van vrouwen” wordt verstaan elke vorm van onderscheid, uitsluiting of beperking die tot gevolg of tot doel heeft het aantasten of tenietdoen van de erkenning, het genot of de uitoefening door vrouwen, op een basis van gelijkheid aan mannen, van de mensenrechten en fundamentele vrijheden op politiek, economisch, sociaal, cultureel of welk ander gebied van het openbare leven dan ook.’ (ibidem)

442

Doordat deze formulering verwijst naar discriminatie op basis van sekse komt ze enigszins tegemoet aan de opvatting van de eerste groep landen. Het pleidooi van de tweede groep landen heeft echter de doorslag gegeven. Het maken van onderscheid op basis van sekse is alleen verboden, waar het tot doel of gevolg heeft dat het de rechten van vrouwen beperkt. Het Verdrag richt zich dus op het uitbannen van alle vormen van discriminatie van vrouwen, omdat het merendeel van de lidstaten vindt dat de maatschappelijke positie die vrouwen wereldwijd innemen, speciale aandacht voor deze groep rechtvaardigt.

Privésfeer

Ook ten aanzien van het vierde thema laat het Vrouwenverdrag een verschuiving zien ten opzichte van eerdere mensenrechtenverdragen. Terwijl vorige verdragen zich voornamelijk richtten op de openbare sfeer, begeeft het Vrouwenverdrag zich zowel op het terrein van de openbare sfeer als de privésfeer. Het verdrag is dus niet alleen van toepassing op schendingen van de rechten van burgers door overheden, maar spreekt zich ook uit tegen schendingen van mensenrechten door burgers onderling. Dat is onder andere belangrijk voor vrouwen, omdat zij vaker dan mannen het slachtoffer zijn van geweld in de privésfeer. De bescherming die het verdrag biedt in de privésfeer is echter nog aarzelend en enigszins inconsequent en dat is een gevolg van de controverse die over dit onderwerp bestond.

De discussie over de laatste regel van artikel 1 leidt ertoe dat het verdrag in ieder geval een opening biedt voor bescherming van mensenrechten in de privésfeer. Het oorspronkelijke voorstel van het Verenigd Koninkrijk spreekt van

‘mensenrechten en fundamentele vrijheden op politiek, economisch, sociaal, cultureel of welk ander gebied van het openbare leven dan ook’ (ibidem).

Tijdens de vergadering van het Derde Comité besluit men de verwijzing naar het openbare leven weg te laten. Met deze formulering is het terrein waarop het discriminatieverbod van toepassing niet bij voorbaat beperkt tot de publieke sfeer, zodat uitbreiding naar de privésfeer mogelijk is (A/34/830, Annex, p. 2).

Artikel 1 laat dus de mogelijkheid open dat staten de mensenrechten van vrouwen beschermen in de privésfeer. Maar zijn staten hiertoe ook verplicht?

Tijdens de discussie over artikel 2 vraagt men zich af of de overheid er ook op moet toezien dat organisaties in de particuliere sector het verdrag naleven. Het oorspronkelijke voorstel van de Commissie inzake de status van de vrouw stelt dat een staat verplicht is:

‘zich te onthouden van betrokkenheid bij iedere vorm van discriminerend handelen jegens vrouwen en te verzekeren dat overheidsorganen en openbare instellingen overeenkomstig deze verplichting zullen handelen’.

443

Senegal stelt in de Commissie inzake de status van de vrouw voor om hier ‘instellingen in de privésector’ aan toe te voegen (*E/CN.6/608*, p. 32), terwijl de UNESCO later voorstelt om te spreken over ‘instellingen, zowel in de openbare sector als in de privésector’ (*A/32/218*, Annex 1, p. 3). Volgens deze formuleringen zou de overheid ook verantwoordelijk zijn voor de naleving van het verdrag in ondernemingen en particuliere instellingen, zoals bijvoorbeeld kerken. De wijzigingsvoorstellen worden echter verworpen en de oorspronkelijke tekst blijft gehandhaafd. Hoewel volgens artikel 1 de toepassing van het discriminatieverbod in de privésfeer mogelijk is, vinden de verdragspartijen het blijkbaar te ver gaan om naleving van het verdrag in de privésfeer ook werkelijk te waarborgen. Waarschijnlijk vinden de meeste staten de consequenties van deze verplichtingen te groot.

Het onderwerp komt nogmaals aan de orde in artikel 5. Dit artikel verplicht staten alle passende maatregelen te nemen om sociale en culturele gedragspatronen van onderdanen te veranderen en om stereotiepe rollenpatronen uit te bannen. Bovendien moeten staten passende maatregelen nemen om te verzekeren dat onderwijs over het gezin een goed begrip kweekt van de sociale betekenis van het feit dat vrouwen kinderen dragen, baren en zogen, evenals van de gezamenlijke verantwoordelijkheid die ouders hebben bij het opvoeden en grootbrengen van kinderen.

Opvallend is dat staten hier de mogelijkheid krijgen om invloed uit te oefenen op het denkpatroon en het gedragspatroon van onderdanen, terwijl het verdrag de bescherming van burgers in de privésfeer daarentegen nog onvoldoende en onvolledig heeft geregeld. De staat krijgt hier het recht om actief in te grijpen in het leven van zijn onderdanen, terwijl daar geen plicht tegenover staat de rechten en vrijheden van onderdanen passief te beschermen. Dit gegeven staat echter nergens tijdens de ontwerpfase van het verdrag ter discussie. Er lijkt dus vooral discussie te bestaan als staten verplichtingen krijgen en niet zozeer wanneer hun mogelijkheden worden uitgebreid.

CONCLUSIE

Aan het begin van het artikel zagen we dat de betekenis van het begrip mensenrechten voor vrouwen steeds verandert. Het beginsel van gelijke rechten

voor mannen en vrouwen geldt als een internationale norm, sinds het in 1945 werd opgenomen in het handvest van de Verenigde Naties. Het is vervolgens verwerkt in verschillende algemene mensenrechtenverdragen, waarvan het Vrouwenverdrag het meest recente is. Tijdens de ontwerpfase van dit verdrag vond tussen vertegenwoordigers van de lidstaten van de Verenigde Naties intensieve discussie plaats over de interpretatie van het beginsel van gelijke rechten voor mannen en vrouwen. De definitieve verdragstekst geeft aan over welke formulering van het gelijkheidsbeginsel internationaal de grootst mogelijke politieke overeenstemming bestaat.

De formulering van de verdragstekst is soms noodgedwongen open en algemeen, omdat de verschillende partijen er anders niet allemaal mee konden instemmen. Desalniettemin geeft het verdrag een verdergaande interpretatie van het gelijkheidsbeginsel dan eerdere mensenrechtenverdragen deden. Meer dan eerdere mensenrechtenverdragen laat het Vrouwenverdrag de opvatting zien dat gelijke rechten soms een verschillende behandeling rechtvaardigen, teneinde gelijke resultaten te bereiken. Nieuw is tevens dat het verdrag het gelijkheidsbeginsel inzet als rechtvaardiging voor aparte aandacht voor vrouwen. Het verdrag is – in tegenstelling tot eerdere VN-mensenrechtenverdragen – gericht op uitbanning van discriminatie van vrouwen en niet op uitbanning van discriminatie op basis van sekse. Daarmee breekt het met de tot dan toe algemeen aanvaarde opvatting dat de achtergestelde positie van vrouwen vanzelf zal verdwijnen door discriminatie op basis van sekse te verbieden. De dubbele rol die vrouwen wereldwijd vervullen – thuis en op het werk – rechtvaardigt speciale maatregelen.

Verder is in het Vrouwenverdrag een aarzelend begin te zien van de opvatting dat de mensenrechten van vrouwen niet alleen beschermd dienen te worden in de openbare sfeer, maar ook in de privésfeer. Dit is inhoudelijk gezien een belangrijke vernieuwing, omdat voorgaande VN-mensenrechtenverdragen zich beperkten tot bescherming van mensenrechten in de openbare sfeer, terwijl de privésfeer juist zo veel mogelijk werd vrijgehouden van overheidsbemoeienis. Schendingen van mensenrechten van vrouwen vinden echter juist vaak plaats in de privésfeer van het gezinsleven, particuliere organisaties en ondernemingen. De wijze waarop het Vrouwenverdrag de rechten van burgers in de privésfeer beperkt is echter nog inconsequent. Staten krijgen wel het recht om in te grijpen in sociale en culturele gedragspatronen, maar hebben nog niet de plicht om in te grijpen als burgers of organisaties de mensenrechten van onderdanen bedreigen.

Het gelijkheidsbeginsel blijkt dus nog steeds een leidend principe te zijn in het denken over mensenrechten en vrouwen, maar er is sprake van een verschuiving van een formele naar een meer materiële invulling ervan. Een speciale behandeling van vrouwen is toegestaan met betrekking tot moederschap in de beperkte betekenis van zwangerschap, baren en zogen. De nadruk ligt hier op de biologische aspecten van moederschap; de sociale aspecten die verbonden zijn aan het verzorgen en opvoeden van kinderen blijven buiten beeld.

De overheid dient volgens de verdragstekst weliswaar aandacht te vestigen op de gezamenlijke verantwoordelijkheid die ouders dragen bij de opvoeding van kinderen, maar burgers kunnen aan deze sociale verantwoordelijkheid geen directe rechten ontleenen. Verder biedt het verdrag staten de ruimte om de mensenrechten van vrouwen in de privésfeer te beschermen, maar het dwingt deze bescherming vooralsnog niet af. Staten dienen passende maatregelen te nemen om de economische, sociale en culturele rechten van vrouwen te waarborgen, maar burgers kunnen deze rechten (nog) niet via de rechter afdwingen.

Wat is nu de politieke betekenis van het Vrouwenverdrag voor het Nederland? Het verdrag verplicht de overheid één keer in de vier jaar aan het toezichthoudend comité (CEDAW)¹⁷ te rapporteren hoe het staat met de uitvoering van de verdragsverplichtingen. De behandeling van deze rapportage is openbaar. De leden van het comité stellen tijdens de behandeling kritische vragen aan vertegenwoordigers van de Nederlandse regering over de vooruitgang die is geboekt ten aanzien van de positie van vrouwen. Ze baseren zich daarbij mede op de schaduwrapportages die allerlei niet-overheidsorganisaties hebben aangeleverd. Via het CEDAW kunnen nationale organisaties dus kritische vragen stellen over de mate waarin de overheid passende maatregelen heeft genomen om het verdrag na te leven.

Daarnaast heeft de regering via de goedkeuringswet van het Vrouwenverdrag in 1991 een unieke extra verplichting gekregen.¹⁸ Voordat zij verslag uitbrengt aan het CEDAW, moet ze aan het Nederlandse parlement rapporteren hoe de uitvoering van het verdrag vordert. Het parlement kan het Nederlandse beleid bij deze gelegenheid eveneens toetsen aan de normen die het verdrag stelt. Het gaat hier niet om afdwingbare verplichtingen ten aanzien van de naleving van het verdrag. Toch moet het belang van de openbare behandeling van de rapportages in het Nederlandse parlement en het CEDAW niet worden onderschat. De overheid wil zowel in nationaal als in internationaal verband liever niet kritisch worden aangesproken op haar mensenrechtenbeleid. Bovendien brengt de terugkerende openbare behandeling een publieke discussie op gang over de betekenis van het verdrag voor de positie van vrouwen.

De juridische mogelijkheden van het verdrag lijken eveneens toe te nemen.¹⁹ Het CEDAW kan algemene aanbevelingen doen over de interpretatie van de bepalingen en gaat daarbij regelmatig verder dan tijdens de ontwerpfasen van het verdrag haalbaar leek. Zo regelt het Vrouwenverdrag volgens aanbeveling 19 ook een verbod op geweld tegen vrouwen en worden overheden opgeroepen passende maatregelen te nemen ervoor te zorgen dat dit verbod

17. Committee on the elimination of all forms of discrimination against women.

18. Nederland is tot dusver de enige verdragsstaat die deze extra verplichting op zich heeft genomen. Zie Willems 1996, p. 8.

19. Recent verscheen een aantal uitgebreide studies naar de betekenis van specifieke onderdelen van het verdrag voor de Nederlandse rechtsorde. Zie Van Walsum 1996, Holtrust e.a. 1996 en Hes & Van Vleuten 1996.

wordt nageleefd door burgers en particuliere organisaties (Loenen 1994, pp. 7-8). De werking van het verdrag in de privésfeer wordt hiermee vergroot. Verder geldt het Vrouwenverdrag als een nadere uitwerking van eerdere mensenrechtenverdragen. Dat betekent dat bijvoorbeeld het Verdrag ter bescherming van burgerlijke en politieke rechten (BUPO-verdrag) kan worden geïnterpreteerd volgens de normen van het Vrouwenverdrag. Voor zover bepalingen van het VN-Vrouwenverdrag geen rechtstreekse werking hebben, kunnen ze toch direct worden toegepast door ze in te lezen in het BUPO-verdrag (Willems 1996, p. 15).

De interpretatie van het gelijkheidsbeginsel die het Vrouwenverdrag hanteert, biedt meer aanknopingspunten om de vanzelfsprekende mannelijke norm van beleid ter discussie te stellen dan voorgaande VN-mensenrechtenverdragen deden. De normen die het Vrouwenverdrag stelt zijn weliswaar juridisch niet altijd afdwingbaar, maar de overheid dient zich wel iedere vier jaar publiek te verantwoorden over de mate waarin het gevoerde beleid overeenstemt met de in het verdrag vastgestelde normen. Het Vrouwenverdrag vormt op deze wijze een moreel instrument in maatschappelijke en politieke discussies. De vernieuwende impuls die van het verdrag uitgaat, ligt voorlopig dan ook vooral in de normatieve werking die het kan hebben bij de toetsing van nationaal beleid.²⁰ Het Vrouwenverdrag laat zien welke principes door de internationale gemeenschap worden gedeeld. Vrouwenorganisaties, migranten- en vluchtelingenorganisaties, ouderenorganisaties, mensenrechtenorganisaties, vakbonden en politieke partijen kunnen zich op deze principes beroepen als zij politieke invloed aanwenden om de positie van vrouwen in Nederland te verbeteren.

PRIMAIRE LITERATUUR

- A/CONF.177/20*. United Nations (1995). Report of the fourth world conference on women.
A/32/218. United Nations (1977) 32nd General Assembly. Report of the secretary-general on the draft convention on the elimination of discrimination against women.
A/34/830. United Nations (1979). 34th General Assmbly, Report of the third committee.
E/CN.6/608. United Nations (1976). Report of the Commission on the status of women.

20. In Nederland deden vrouwenorganisaties met succes een beroep op artikel 12 van het Vrouwenverdrag tijdens hun lobby tegen afschaffing van de vergoeding van de anticonceptiepill door het ziekenfonds.

SECUNDAIRE LITERATUUR

- Arachne (1995). *Invloed* 3, 11.
- Bunch, C. (1990). Women's rights as human rights. Towards a re-vision of human rights. *Human Rights Quarterly* 12, 4, 1-12.
- Defeis, E.F. (1991). An international human right: gender equality. *Journal of Women's History* 3, 1, 90-107.
- Goldschmidt, J.E. (1984/1985). Pluralisme en gelijkheid, emancipatie met behoud van eigen identiteit? *Nemesis* 1, 4, 183-186.
- Gunning, M. (1991). Gewaande rechten. *Het denken over vrouwen en gelijkheid van Thomas van Aquino tot de Bataafse revolutie*. Zwolle: Tjeenk Willink.
- Gunning, M. (1992). Vrouwen, vrijheid en gelijkheid, de rechtsfilosofische ontdekking van de privésfeer. *Ars Aequi* 41, 9, 455-461.
- Hes, J.C., & C.E. van Vleuten (1996). *Het Vrouwenverdrag in de Nederlandse rechtsorde*. Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, Den Haag.
- Holtrust, N., e.a. (1996). *De betekenis van artikel 12 van het Vrouwenverdrag voor Nederland: gezondheid als recht*. Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, Den Haag.
- Leroy-Bennet, A. (1991). *International relations. principles & issues*. Englewood Cliffs: Prentice Hall.
- Lijnzaad, L. (1991). Het kussen van een kikker. De werkelijke betekenis van het vrouwenverdrag. *Nemesis* 7, 2, 5-17.
- Loenen, T. (1994). Het discriminatiebegrip. In A.W. Heringa, J. Hes & L. Lijnzaad (red.), *Het vrouwenverdrag: een beeld van een verdrag* (pp. 1-13). Antwerpen: Maklu.
- Loenen, T. (1992). *Verschil in gelijkheid. De conceptualisering van het gelijkheidsbeginsel met betrekking tot vrouwen en mannen in Nederland en de Verenigde Staten*. Zwolle: Tjeenk Willink.
- Maarseveen, H. van (1985). Het Verdrag tegen vrouwendiscriminatie. *Nederlands Juristenblad* 31, 1021-1028.
- Pessers, D. (1991). Rechten zonder illusies? *Nederlands Juristenblad* 25, 999-1008.
- Pessers, D. (1995). Een nieuwe transnationale. Van een internationaal naar een transnationaal vrouwenverdrag. *Nemesis* 11, 1, 12-15.
- Rehof, L.A. (1993). *Guide to the travaux préparatoires of the United Nations convention on the elimination of all forms of discrimination against women*. Dordrecht: Martinus Nijhoff.
- Walsum, S. van (1996). *Het VN-Vrouwenverdrag en het Nederlandse vreemdelingenrecht*. Clara Wichmann Instituut, Amsterdam.
- Willems, L. (1996). *Brochure VN-vrouwenverdrag*. Clara Wichmann Instituut, Amsterdam.

Marysa Demoor en Jürgen Pieters

Tekst en verlangen

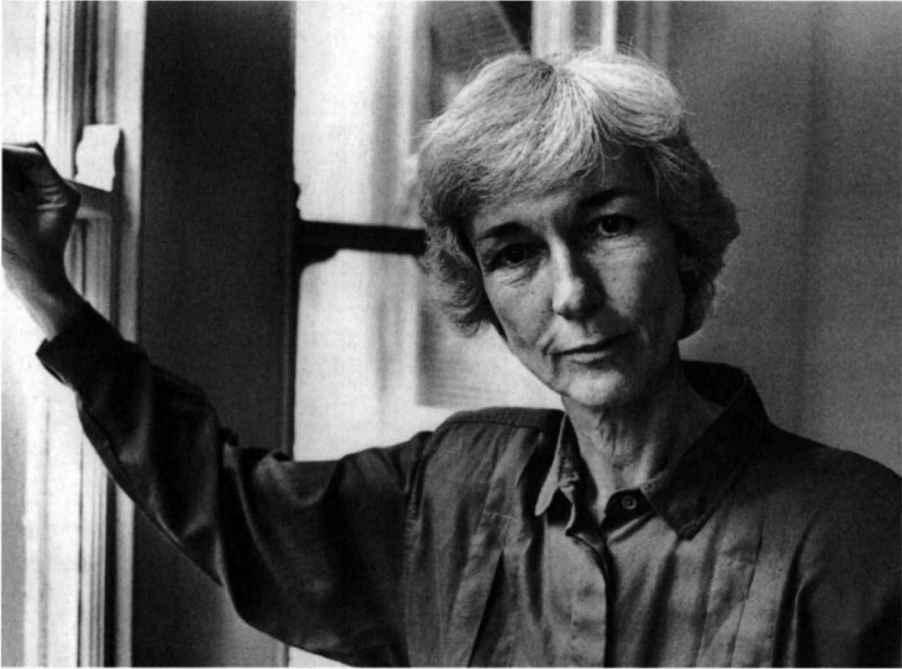
Het feminisme van Catherine Belsey

448

Catherine Belsey wordt algemeen beschouwd als een van de meest vooraanstaande Angelsaksische literatuurcritici. In K.M. Newtons recente overzicht van de moderne literatuurkritiek wordt ze bijvoorbeeld beschreven als ‘one of the leading British post-structuralists’. Haar publicaties situeren zich op het kruispunt van verschillende onderzoeksgebieden: het Althusseriaanse marxisme, het radicale feminisme, Foucaults discours Theorie, de Lacaniaanse psychoanalyse en het deconstructiedenken van Derrida.

Aan de Universiteit van Cardiff (Wales, Groot-Brittannië) richtte Belsey in de jaren tachtig het Centre for Critical and Cultural Theory op, een instituut met grote faam waaraan gerenommeerde theoretici zoals Terence Hawkes, Chris Weedon en Jane Moore zijn verbonden. Met Jane Moore gaf zij, in 1989, de *Feminist reader* uit. Van dat boek is intussen een geheel vernieuwde herdruk verschenen. Daarvóór had Catherine Belsey reeds een hele reeks invloedrijke studies gepubliceerd. In 1980 verscheen *Critical practice*, een boek dat achteraf bekeken een pioniersfunctie vervulde in de introductie van het werk van verschillende belangrijke Franse theoretici – Roland Barthes, Jacques Lacan, Louis Althusser, Jacques Derrida, Pierre Macherey – in de Britse academische wereld. Vooral die laatste blijkt in het gesprek dat we met Belsey voerden nog steeds cruciaal: het in *Pour une théorie de la production littéraire* (1965) ontwikkelde leesmodel, waarin de criticus het ‘onbewuste’ van de tekst – ‘le non-dit’, zoals Macherey het noemt – naar voren tracht te halen, dient haar een kwart eeuw later nog steeds als voorbeeld.

Vijf jaar na *Critical practice* publiceerde Belsey *The subject of tragedy*, een studie die in het verlengde ligt van haar proefschrift over Shakespeare. In de vorm van een aantal lucide feministische analyses van renaissance-teksten presenteert zij daarin een rigoureuze kritiek op het humanistische en idealistische paradigma van de traditionele Shakespeare-specialisten. *The subject of tragedy* consolideerde Belseys faam als een van de onderzoekers die een materialistische en openlijk politieke kentering hebben teweeggebracht in het onderzoeksdomein van de renaissance-literatuur en -cultuur. Haar in 1988 verschenen boek over John Milton vormde daarvan een bevestiging. Met haar meest recente werk, *Desire. Love stories in Western culture* (1994), wil zij op een ernstige manier ‘verlangen’ bestuderen in allerlei tekstvormen, van de utopische geschriften van Plato tot het twintigste-eeuwse populaire liefdesverhaal.

Catherine Belsey

Wij ontmoeten Catherine Belsey naar aanleiding van *Facing history*, een conferentie over recente theorieën rond de historiciteit van literaire teksten (18-19 april 1997, Universiteit Gent), waarvoor zij als *plenary speaker* werd uitgenodigd. Belsey moet er Stephen Greenblatt, woordvoerder *par excellence* van het New Historicism, van antwoord dienen. Beiden vertegenwoordigen reeds een decennium lang een nieuwe manier van historisch tekstonderzoek, waarbij de onderzoeker in het reine tracht te komen met de paradoxen van de traditionele literaire historiografie. Zo zal de New Historicist niet langer de literaire tekst proberen vast te ankeren in zijn ontstaanscontext door fictieve gebeurtenissen aan historische feiten te koppelen, maar ervan uitgaan dat die context zelf veelduidig is en dat de te onderzoeken tekst er niet een mimetische weerspiegeling van is, maar een vervormende representatie. Daarnaast tracht elke rechtgeaarde New Historicist ook de eigen uitgangspositie – het kritische perspectief vanuit het heden op het in wezen onkenbare verleden – mee in kaart te brengen. Hoewel Greenblatts leesmethode op het eerste gezicht nauw aansluit bij Belseys gedachtengoed, blijkt tijdens het congres al snel dat er tussen beiden wezenlijke verschillen bestaan. Op het gevaar af sterk te vereenvoudigen, kan het volgende toch als indicatie gelden: hij staat voor de praktijk van het lezen, zij voor een sterk theoretische aanpak. En terwijl zijn aanpak volgens critici van het New Historicism ten onrechte gender-kwesties lijkt te ver-

onachtzamen, heeft Belsey in haar werk steeds de klemtoon gelegd op het belang van sekse en vrouwelijkheid in de historisering van literatuur en cultuur.

Catherine Belsey ontvangt ons in haar hotelkamer. Ze is ontspannen en vreest enkel dat ze op onze vragen te lang zal uitweiden. Voor de rest is ze één en al enthousiasme.

450

Demoor en Pieters: Hoe zou je je werk voorstellen aan een publiek dat er niet vertrouwd mee is? Waar ligt volgens jou de belangrijkste bijdrage van je zeer diverse bezigheden aan de post-structuralistische literatuurtheorie: op het gebied van de genderstudies, de cultuurtheorie, op het politieke vlak, of op het puur theoretische? Of zijn die onderwerpen voor jou noodzakelijkerwijs met elkaar verbonden?

Belsey: Het is niet eenvoudig om mijn werk voor te stellen aan een publiek dat er niet vertrouwd mee is. Ik denk dat mijn belangstelling vooral uitgaat naar de verhouding tussen mensen, als individuen, in groepen en in maatschappelijke klassen. Maar als het gaat om individuen, dan kijk ik steeds naar de relatie met hun cultuur. Ik ben geïnteresseerd in de relatie tussen mensen en hun culturele omgeving en ik beschouw de taal als het punt waarop de twee samenkomen. Als je een taal leert, dan neem je meteen de cultuur over en een set waarden: je leert wat goed is en wat slecht. Je zal bijvoorbeeld leren dat het woord 'moeder' geassocieerd wordt met 'warmte', met 'vertrouwen' en 'goedheid', zelfs al is je individuele ervaring niet zo positief. Wanneer je over politiek leert, leer je gelijk het woord 'democratie' en je hoort dat dat goed is en tegelijkertijd leer je dat een woord als 'dictatuur' een slechte connotatie heeft. Dat is hoe mensen in een bepaald cultureel raamwerk worden opgevoed en hoe ze de waarden leren kennen. Natuurlijk hoeven die mensen niet noodzakelijk akkoord te gaan met die culturele gegevens. Dat creëert dan weer tegenstellingen, conflicten, tegenstrijdigheden en onzekerheden en daar gaat juist mijn belangstelling naar uit. Let wel, ik wil nu niet de indruk geven dat we geconditioneerde robots zijn. Het is veel complexer dan dat. Maar globaal gesproken ben ik geïnteresseerd in het fenomeen 'acculturatie'.

Demoor en Pieters: Ben je het ermee eens dat je werk een zekere evolutie heeft doorgemaakt in de richting van genderstudies? Of vind je dat die problematiek reeds aan bod komt in *Critical practice*? Het is namelijk onze indruk dat de feministische invalshoek enkel in de illustratieve gedeelten van het werk duidelijk was. Zo vermeld je in het boek geen enkele van de bekende Franse feministen zoals Julia Kristeva, Luce Irigaray en Hélène Cixous, terwijl Barthes, Lacan, en Althusser wel voortdurend genoemd worden. Kende je Kristeva toen al?

Belsey: Ik groeide op als feministe zonder dat echt te beseffen en zonder zelfs de betekenis van het woord te kennen. Ik ging naar een meisjesschool en daar-

na naar een *college* voor vrouwelijke studenten in Oxford en ik stond er nooit bij stil dat men zou denken dat ik op wetenschappelijk gebied minder goed zou zijn omdat ik een vrouw was. Mijn moeder werkte en ik vond dat heel normaal en zo groeide ik op in een ethos waar geen verschil bestond tussen mannen en vrouwen. Mijn ouders waren altijd bijzonder begaan met mijn opvoeding en ze zochten bewust een goede school voor mij, waar ik wetenschappen kon volgen – wat ik natuurlijk niet deed. Kortom, ik denk dat feminisme vanzelf deel werd van mijn persoonlijkheid, alleen was ik nog niet met feministische theorie in aanraking gekomen. Toen ik *Critical practice* schreef in de jaren zeventig, begon men nog maar pas aan theorie te denken. Er was Germaine Greer, er was Kate Millett, maar dat was geen theorie, die schreven vanuit het hart. Ik voelde wel dat het ging om het ontmaskeren van een patriarchale cultuur, maar het was geen theorie.

Wat je dus merkt in *Critical practice* is dat ik verhalen van Sherlock Holmes inderdaad lees vanuit een feministisch perspectief, maar dat ik geen feministische theorie gebruik. In feite werd de eerste werkelijk invloedrijke anthologie *New French feminisms* in Groot-Brittannië pas gepubliceerd in 1981, een jaar na de publicatie van *Critical practice*. Bovendien dacht ik toen niet dat Kristeva, met haar *La révolution du langage poétique*, zo'n feministe was. Haar werk werd voor mij pas feministisch toen ik haar essay 'Women's time' las (vertaald naar het Engels in 1981). Natuurlijk had ik die dingen kunnen lezen in het Frans, zou je kunnen zeggen, maar ik kende het gewoon niet.

Ik heb dat dan willen goedmaken in *The subject of tragedy*. Het eerste deel van dat werk is getiteld 'Man', want hij is de traditionele held in de renaissance, het tweede kreeg 'Vrouw' als titel. Ik had het in dat boek over de vrouwelijke subjectiviteit zoals die vanaf die tijd werd gedefinieerd in relatie tot de mannelijke subjectiviteit. Dat was mijn poging om te compenseren voor de lacunes in mijn vroegere werk.

Demoor en Pieters: Leidde je interesse in het werk van Lacan, Althusser en Macherey automatisch tot genderstudies? We stellen de vraag omdat het structuralistisch denken – en ook dat van Lacan – toch vaak voorgesteld wordt als gebaseerd op een a-historisch subject.

Belsey: Ja, ik denk van wel. Het is waar dat sommigen denken dat die theorie een a-historisch subject impliceert, maar Lacans antwoord daarop is duidelijk. Hij definieert een structuur van subjectiviteit waarvan hij zegt dat het een raamwerk is dat voorafgaat aan het historische. En dat is ook zo. Hij heeft het precies over datgene wat ik in mijn eerste antwoord probeerde te definiëren, alleen stelt hij het in psychoanalytische termen: hoe het individu een sprekend subject wordt, deel gaat uitmaken van een symbolische orde. Die symbolische orde is om twee redenen van belang: 1. omdat ze symbolisch is en taalkundig en 2. omdat het gaat om een orde. Het is met andere woorden een disciplinerend kader en de implicatie van Lacans werk is dat we subjecten *worden*,

in welke cultuur dan ook. Dus in dat structurele raamwerk dat hij definieert kunnen we dan praten over individuele historische momenten of het specifieke van een bepaalde cultuur. Wat zo interessant is aan dat raamwerk is dat het gender-neutraal is en dus impliceert dat vrouwen niet onderdrukt hoeven te worden, zoals nu in patriarchale culturen het geval is.

452

Kortom, zijn theorie geeft de mogelijkheid om een volledig andere definitie van 'vrouw' naar voren te schuiven, waarbij we niet ongelijk hoeven te zijn. Daardoor zouden onze relaties volledig kunnen veranderen. Dat lijkt me heel hoopvol. Er zijn natuurlijk ook heel misogyne en seksistische passages in Lacans werk en dat heeft alles te maken met de periode waarin hij werkte en met het feit dat hij de erfgenaam van Freud is.

Demoor en Pieters: Wat bedoel je juist wanneer je zegt dat Lacans misogynie typisch was voor die periode?

Belsey: Lacans werk moet je situeren in de jaren vijftig. Een essay zoals 'La signification du phallus', dat heel antifeministisch is, werd in 1958 gepubliceerd. De jaren vijftig waren een heel deprimerende periode voor vrouwen. Het is mijn periode, ik kan het weten. Meteen na de oorlog wou men de vrouwen terug aan de haard krijgen want de mannen wilden hun baan terug. Dus werd de emancipatie van de vrouwen, die voornamelijk tijdens de oorlog plaatsvond, drastisch teruggeschoefd. Maar hierover is al heel veel gepubliceerd. De nieuwe look voor vrouwen werd gelanceerd in 1947: lange zwerige rokken, tot juist boven de enkel, hoge stiletto-schoenen en spannende riemen om het middel; de ideale vrouwelijke figuur was Marilyn Monroe. Voor mij was dat pure ellende, want ik ben zo'n twee koppen groter dan Marilyn Monroe en veel dunner ook. Nu zijn die dingen veranderd. Nu is het goed als je groot en mager bent zoals ik, maar toen was het vreselijk. Echt, de jaren vijftig waren afschuwelijk voor vrouwen. Neem bijvoorbeeld de recepten in tijdschriften, die waren bijzonder lang. Je kon dus niet zomaar een en ander samen gooien: je moest echt uren in de keuken doorbrengen.

Demoor en Pieters: Vind je het correct wanneer we *Critical practice* als het boek zien waarin je eerst een aantal zaken voor jezelf moest uitschrijven die je daarna opzij kon schuiven om andere, belangrijkere problemen (en belangrijker denkers zoals Lacan) aan te pakken? In je latere werk lijken Althusser en Macherey niet meer zo prominent aanwezig en komt bijvoorbeeld Foucault meer op de voorgrond.

Belsey: Foucault was niet zo prominent aanwezig in het theoretische veld toen ik *Critical practice* schreef en ik had hem nog niet echt bestudeerd. Ik had wel enkele dingen gelezen maar ik begreep niet waarom men daar zoveel heibel over moest maken. Tegen 1983 kon ik dat wel zien. Foucault speelt een belangrijke rol in *The subject of tragedy*, maar ook Althusser en Macherey, nog steeds.

Althusser schreef over de constructie van het subject en de interpellatie van het individu *in* en *door* de cultuur en de manier waarop de cultuur zegt: 'He jij daar! jij bent zo, je hoort je zo te gedragen.' Dat is mijn verhaal in *The subject of tragedy*. Het boek heeft een Althusseriaanse titel: ik had het daarin over de manier waarop in het renaissance-theater het subject wordt gerekruteerd en ik zag die periode als het begin van wat wij het moderne subject noemen. Foucault was ook bijzonder geïnteresseerd in het recruterende van het subject. Foucaults werk over de geschiedenis van de seksualiteit gaat over de acculturatie van mensen, seks is daarbij een van de manieren waarop dat gebeurt.

Er zit dus heel veel Foucault in mijn boek maar ook veel Macherey. Die ligt aan de basis van mijn idee over het subject. Zijn theorie over het onbewuste van de tekst, wat de tekst verzwijgt, wat hij onderdrukt, wat hij niet onder ogen kan zien is voor mij van de hoogste orde.

Jammer genoeg kennen veel literatuurtheoretici die dingen enkel uit secundaire en tertiaire literatuur, boeken en artikelen over de basiswerken. Zij lezen Terry Eagletons versie van Macherey, niet de primaire teksten en ze lezen hem oppervlakkig. Zo gaan ze interpreteren op basis van de conclusie dat er geen vrouwen zijn in bepaalde stukken van Shakespeare en nog meer van die vreselijke toestanden. Dat is helemaal niet wat Macherey bedoelde! Macherey stelt dat het feit dat een tekst iets onderdrukt juist de voorwaarde is voor het bestaan van een cultuur die zich coherent probeert uit te drukken. Ik gebruik die theorie nog steeds bij het lezen van *Hamlet*.

Ook Althusser wordt al te vaak verkeerd geïnterpreteerd. Hij schreef over klassenstrijd, en in zijn werk vertrekt hij van datzelfde startpunt. Hij heeft het over helden die de interpellatie door het ideologische hebben afgeweerd. Dus het is waar dat je niet zonder ideologie kan, maar die ideologie is nu precies de plaats van het conflict.

Demoor en Pieters: Diezelfde kritiek krijgt ook Foucault te verduren.

Belsey: Inderdaad, ook daar zie je hetzelfde. De meeste mensen geven een foute interpretatie van Foucault omdat ze met secundaire bronnen werken, interpretaties van zijn werk, en die simplificeren of reduceren altijd. Voor Foucault is de machtseconomie alomtegenwoordig, in Althusser's werk geldt dat voor de ideologie, maar in beide gevallen gaat het primair om de conflictsituatie.

Demoor en Pieters: In *Critical practice* spitste je je onderzoek al toe op het renaissance-theater en op de renaissance als een periode waarin ideologieën botsen. In dat boek lijkt je een aanpak te verdedigen die lijkt op die van sommige New Historicists. Maar in latere teksten sta je kritischer tegenover het werk van die onderzoekers, vooral dan omdat hun werk niet voldoende de rol van literaire en andere culturele artefacten zou benadrukken in wat vaak een 'politics of struggle' wordt genoemd. Kun je dit verklaren en tegelijk uitleggen hoe je theorie deel kan uitmaken van een kritische praktijk die tegelijk politiek is?

Belsey: Ik was, of ik ben dus een Althusseriaan, een Machereyaan als je wil. In het begin van de jaren tachtig verscheen Stephen Greenblatt met *Renaissance self-fashioning* (1980) en zijn New Historicism en daar zag ik aanvankelijk niet zo veel in. Ik vond het werk van Greenblatt heel aantrekkelijk geschreven, heel stijlvol, maar in zijn werk zag hij een volledig vooraf gevormd subject dat nadien (in diens/haar confrontatie met de ideologie) een masker opzette. Voor mij, in mijn Althusseriaanse denken, ontstond het subject pas na het interpellatieproces door de cultuur in de taal. Later zag ik wel dat het New Historicism ook nieuwe aspecten aanbracht, zoals de interesse voor het kolonialisme. Het New Historicism heeft zijn wortels eigenlijk in de Amerikaanse antropologie en het Amerikaanse functionalisme en ze gebruiken Foucault en Lacan waar het hun uitkomt. Maar ik herken hun Foucault en hun Lacan niet.

Ik denk ook dat het New Historicism past in de emancipatorische strijd die de Amerikaanse onderzoekers tegenover ons hebben gevoerd. Tot voor kort moesten ze het doen met de Britse historici, met Tillyard en C.S. Lewis. Nu hoeven ze niet meer naar ons te luisteren.

Wat ik probeer te doen – het klinkt een beetje belachelijk – is de Europese cultuur te bewaren. Ik wil niet onder de vleugels van de Amerikaanse cultuur terechtkomen. Trouwens, we moeten het debat gaande houden, pas dan zal het New Historicism een vruchtbare beweging zijn. Greenblatt benadrukte trouwens vanmorgen bij de opening van het congres zelf dat het New Historicism beïnvloed werd door het succes van de genderstudies.

Demoor en Pieters: Was dat dan een Europese invloed?

Belsey: Dat zou ik dan weer niet durven stellen. Ik denk in de eerste plaats aan Kate Millett en zo.

Demoor en Pieters: Maar dat was niet theoretisch.

Belsey: Dat is juist, en het New Historicism is volgens mij ook niet theoretisch, het is een praktijk. Ik denk dat het Amerikaanse feminisme, een soort van liberaal Amerikaans feminisme – je weet wel: ‘gelijke rechten voor vrouwen’ – voorliep op het Europese feminisme. Dat was het dominante denken in de jaren zeventig en de Amerikanen zijn heel goed als het gaat om praten over rechten, theoretiseren over rechten, een ‘rechten-politiek’ voeren. Hun constitutie is opgesteld in termen van rechten. Dus het is volkomen begrijpelijk dat vrouwen ook gingen zeggen: ‘En hoe zit het met ons? Hoe zit het met onze rechten?’ Die woordenschat ligt in Europa niet zo voor de hand. In Frankrijk gaat het dan weer niet om rechten maar om verschillen en tegenstellingen. Het lijkt dan ook perfect aanvaardbaar dat iemand als Greenblatt, die het over etnische minderheden wil hebben, naar de manier gaat kijken waarop het feminisme de problematiek heeft aangepakt. Bovendien had je daar voor het feminisme natuurlijk de ‘Civil Rights Movement’.

Demoor en Pieters: Er is toch ook een aantal feministisch geïnspireerde New Historicists?

Belsey: Er wordt natuurlijk wel aan feministische geschiedschrijving en literatuurkritiek gedaan in het New Historicism, maar toch lijkt me daarvoor niet zoveel ruimte te zijn. Iemand die daarvoor opteerde, zoals Louis Montrose bijvoorbeeld, richtte zijn aandacht op de figuur van de koningin. Een koningin is natuurlijk een ambivalente figuur voor elke feministe. Voor mij heeft ze een voorbeeldfunctie maar is ze evenzeer afschrikwekkend. Als koningin ontsnapt ze bovendien aan de onderdrukking van de vrouw.

455

Wat het zogenaamde *Cultural Materialism* [de Britse tegenhanger van het Amerikaanse New Historicism, red.] betreft, dat is ook niet echt geïnteresseerd in vrouwenstudies. Ik heb wel enigszins problemen met die term want ik vind die heel onduidelijk. De term werd uitgevonden door Raymond Williams, de grote held van de jongens uit het linkse kamp. Daarna werd hij de wereld ingestuurd door Jonathan Dollimore en Alan Sinfield in hun inleiding tot *Political Shakespeare* (1985). Er is wel heel weinig feminisme in die bundel. Kate McLuskie verzorgt een stukje over *King Lear* waarin ze Shakespeare's tekst gewoon als door en door patriarchaal bestempelt. Ik denk niet dat feministen zo'n boodschap willen brengen. Mijn gevoel is dat feministen eerder positief willen denken; dat ze, met andere woorden, het niet willen hebben over het al of niet slachtoffer zijn van vrouwen, en het beestachtige van mannen. (Lacht.) Dat is niet bijzonder opwindend. Wat ik in ieder geval wel wil doen, is bijvoorbeeld een Machereyaanse lezing presenteren van het onbewuste in een stuk van Shakespeare, zoeken naar die dingen waar de tekst geen uitdrukking aan kan geven en dat gaan benutten voor het feminisme. Zo heb ik wat werk gedaan over het 'cross-dressing' [gekleed gaan in kleren van de andere sekse, red.] van de vrouwelijke protagonisten in de komedies van Shakespeare: het gaat hier om meiden gekleed als jongens gekleed als meiden. Op die manier is er een oneindige verkleedpartij, want zoals je weet waren de toneelacteurs die die jonge vrouwen speelden gewoon verklede jongens. Mijn vraag bij die teksten is dan: wie is hier aan het woord? Wie spreekt er wanneer de acteur een speech uitspreekt die toegeschreven was aan een vrouw die verkleed is als man. Wat gebeurt er hier? En ik wou precies kijken naar die aarzeling in de tekst, die ruimte die vrouwelijk noch mannelijk is maar eerder utopisch want ze impliceert de mogelijkheid van een derde ruimte die het beste van beide werelden in zich houdt. Dat lijkt mij een positieve denkpiste voor feministen.

Demoor en Pieters: Hoe vind je dat onbewuste?

Belsey: Je volgt het psychoanalytische model. Zoals de analyst zoek je het gehakkel in de tekst op, de onzekerheden, de momenten wanneer iets ongevoons gebeurt. Op dat moment is iets weggesneden, iets wat niet kan worden gezegd. Als je daar verder op ingaat, vind je wat er gecensureerd werd. Dat is

wat ik doe. Als Rosalind naar voren komt aan het einde van *As you like it* en zegt 'if I were a woman, I would ' dan zeg je: 'wacht even, dat is een moment van onzekerheid of onduidelijkheid'. Wie spreekt hier? Als je dan in de regieaanwijzingen leest dat de man die Rosalind speelt bijna het hele stuk verkleed ging als een jongen die Ganymedes heet, naar de mythologische jongensfiguur die werd begeerd door Jupiter. Dan vraag je je terecht af wie er spreekt als Rosalind zegt 'als ik een vrouw zou zijn?' Op die manier probeer ik te achterhalen wat de tekst verzwijgt. Op die plaatsen ziet het er immers naar uit dat we met een cultuur geconfronteerd worden waarin we de tegenstelling man-vrouw hebben, maar dat die oppositie geen voldoening lijkt te schenken.

Demoor en Pieters: Wat je zegt is dat taal je uiteindelijk dwingt in tegenstellingen te denken.

Belsey: Ik zou liever niet zo'n sterk woord als 'dwingen' gebruiken. Maar inderdaad, taal heeft de neiging tegenstellingen te gebruiken en ze als natuurlijk voor te stellen. In patriarchale culturen worden die binaire tegenstellingen vastgezet, gefixeerd zodat vrouwen worden beschouwd en behandeld in taal als datgene wat mannen niet zijn. Het woord 'man' wordt geassocieerd met ratio, autoriteit, heerschappij, spieren, kracht, en 'vrouw' met het tegengestelde: gevoeligheid, intuïtie, een sterke verbeelding. Een autoritaire vrouw is een aberratie. Als ze bezig is, is ze onvrouwelijk en het is precies die tegenstelling waar het feminisme een einde aan moet maken door in de zogenaamd transparante verhalen op zoek te gaan naar de onzekerheden, de symptomen van onzekerheid en onstabiliteit.

Demoor en Pieters: In een recent essay van je hand – 'Towards Cultural History' – hou je een pleidooi voor wat je een 'pedagogy committed to a politics of change' noemt: wat bedoel je daar juist mee en, belangrijker nog, hoe breng je een dergelijk project concreet tot stand?

Belsey: Ik denk dat we als docenten een zekere plicht hebben, niet om de klas binnen te stormen en te zeggen dat we het patriarchaat zullen ontmaskeren, of tegen de studenten te zeggen dat ze voor Labour moeten stemmen of dat we volgende week een revolutie nodig hebben. Neen, we moeten op zo'n manier lesgeven dat de mogelijkheden voor verandering zichtbaar worden gemaakt. De studenten moeten dan die mogelijkheden aftasten. Ik moet met andere woorden het deconstructie-model gebruiken om studenten te laten aanvoelen dat je de binaire tegenstellingen in taal kan deconstrueren, dat je een andere ruimte kan vinden waarin je bijzonder interessante dingen kan verbeelden, hoe tijdelijk en hoe voorwaardelijk ook. Ik wil ook lesgeven over subjectiviteit en aantonen dat die niet vastgelegd is door de natuur of de cultuur. Als er studenten zijn die geen verandering wensen, dan kan dat. Maar als er studenten zijn die aanvoelen dat het anders kan, dat het beter kan – en dat zijn zowel

mannen en vrouwen maar zeker bijna alle vrouwelijke studenten – dan is zo'n pedagogie er één die een theoretisch raamwerk verschaft waarin verandering een optie wordt.

Demoor en Pieters: Aan het eind van datzelfde essay geef je aan dat dat ideaal moeilijk in praktijk te brengen is.

Belsey: Het is natuurlijk niet gemakkelijk om studenten te gaan uitleggen dat hun 'subjectiviteit' veranderlijk is en geconstrueerd in taal, maar aan de hand van het theoretische model kan je hun dat toch wel uitleggen. Je kan door vergelijkingen tussen verschillende talen aantonen dat die talen de wereld anders 'vertalen.' Dat elke taal een ander beeld geeft van die wereld. Dat er niet één juiste wereld is. In onze tolerante twintigste eeuw gaat men niet per se beweren dat de ene taal het juister voor heeft dan de andere.

457

Soms vinden studenten zo'n visie nogal deprimerend. Maar anderen in dezelfde groep gaan daar vaak tegenin en vinden die 'relativiteit' juist bevrijdend. Zij appreciëren dat we niet opgezaagd zitten met dé waarheid. En dan volgt er doorgaans een discussie en die discussie is natuurlijk politiek. Dus ik ga zelf niet expliciet politieke standpunten verkondigen, ik geef ze wel de ruimte zodat ze, als ze feministisch willen zijn, dat ook kunnen zijn.

Demoor en Pieters: Je bent een groot voorstander van wat we een ondoorzichtige manier van schrijven zouden kunnen noemen. In *Desire* bijvoorbeeld loof je Lacans werk als zijnde 'subtle and seductive in its elegiac lyricism'. Het volgende citaat uit Lacan geeft aan wat je daarmee bedoelt:

'Desire is produced in the beyond of the demand, in that, in articulating the life of the subject according to its conditions, demand cuts off the need from that life. But desire is also hollowed within the demand, in that, as an unconditional demand of presence and absence, demand evokes the want-to-be under the three figures of the nothing that constitutes the basis of the demand for love, of the hate that even denies the other's being, and of the unspeakable element in that which is ignored in its request.'

Bij veel lezers zal dit overkomen als onbegrijpelijk gebazel. Los daarvan, hoe komt het toch dat je zelf zo helder schrijft?

Belsey: Ik hou van die vraag omdat ik begrijp wat je bedoelt als je zegt dat Lacan hier onbegrijpelijk overkomt. Lacan hanteert een moeilijke stijl omdat hij de analytische situatie nabootst. Uitspraken van patiënten zijn heel moeilijk te interpreteren, want de patiënten vinden het moeilijk om zich uit te drukken of weten zelf niet wat ze willen uitdrukken. De onbewuste betekenis is per definitie onbewust. Lacan gelooft dat alle interpretatie moeilijk is: je moet dus bijzonder aandachtig zijn en alles aandachtig lezen. Je moet verschil-

lende niveaus tegelijk lezen. Zijn schrijven zit daardoor vol moppen en lapsussen en dromen, alles waar een psychoanalyst naar zou luisteren. Hij schrijft natuurlijk voor zo'n publiek, hij schrijft niet voor ons. Maar ik denk dat je zijn stijl ook leert lezen door er veel van te lezen. Hoe leren we een taal? Door er veel naar te luisteren. Ik vind die passage helemaal niet moeilijk maar ik kan me indenken dat het voor iemand die Lacan niet gewoon is, heel onbegrijpelijk overkomt. Wat als moeilijke stijl of moeilijke taal beschouwd wordt, is dikwijls te verklaren door een gebrek aan vertrouwdheid met de tekst. Bepaalde stukken zijn natuurlijk nonsens maar dat heb ik in Lacan nooit gevonden. Ik heb het ook nooit in Derrida gevonden.

Demoor en Pieters: Waar we vooral op willen wijzen, is dat je zelf niet zo schrijft.

Belsey: Misschien zou ik ook zo moeten schrijven. Sommigen verwijten mij dat ik te duidelijk schrijf. Dat stoort me wel. Als ik even autobiografisch mag zijn: de recensies van *Critical practice* bijvoorbeeld waren heel negatief, heel vijandig. Ze noemden het boek 'banaal', maar één ding moesten ze allemaal toegeven: het boek was helder geschreven. Zo'n oordeel was vernietigend voor mij. Maar nu weet ik al dat ook hele slechte recensies de verkoopcijfers positief beïnvloeden. Het aantal recensies is van belang, niet de inhoud. *Critical practice* verkocht als zoete broodjes. Slechte recensies storen me nu niet meer. Mijn *Desire*-boek, dat me zo na aan het hart ligt, werd volmondig geprezen maar er verschenen slechts enkele recensies. Het verkoopt dus niet.

Nu, terug naar die heldere stijl van mij. Ik vermoed dat ik zo schrijf omdat ik wil dat er verandering komt. Ik wil niet schitteren; ik wil verandering bewerkstelligen. Ik ben nog steeds politiek geëngageerd. Bovendien kan ik iets zelf niet begrijpen als ik het niet volledig doordacht heb – in mijn eigen woorden. En dan schrijf ik het ook zo uit. Natuurlijk is een klare heldere stijl ook wel reductief en dat is dan weer gevaarlijk. Derrida is in vergelijking moeilijk omdat zijn ideeën gewoon moeilijk zijn. In dat opzicht maak ik me er wel zorgen over dat mijn werk zo makkelijk te lezen is.

Demoor en Pieters: Maar het is heel aangename lectuur.

Belsey: Dat is vriendelijk, dan vind ik het goed.

Demoor en Pieters: Het woord 'desire' is een van de vele bijzonder modieuze termen in de Angelsaksische literatuurwetenschap (en in de genderstudies). Heb je daar een verklaring voor?

Belsey: Hier kan ik weinig over vertellen. Ik heb net hetzelfde gemerkt. 'Desire' komt voor in tal van titels. Ik denk dat het een sexy woord is. Het is in elk geval een verkoopargument en het komt voor op plaatsen waar het helemaal

niets van doen heeft met 'desire' zoals ik dat begrijp. Wat ik bedoel, is: 'seksueel verlangen', 'erotisch verlangen'. Ik heb het over 'romantische verhalen' in mijn 'verlangenboek'; de ondertitel is: *Liefdesverhalen in de westerse cultuur*. Het woord is misschien ook wel opeens trendy omdat psychoanalyse 'in' is, en de vertaling van Freuds 'Wunsch' is 'desire'. Ik vind het wel jammer dat het nu overal zo losjesweg gebruikt wordt.

Demoor en Pieters: De Britse classica en antropologe Jane Ellen Harrison beschouwde het verlangen – voor haar synoniem met 'collectieve gevoelens' – als het verband tussen rituelen en kunst. In *Ancient art and ritual*, een boek uit het begin van deze eeuw, schreef ze:

459

'At the bottom of art (...) lies not the wish to copy Nature or even improve on her (...) but rather an impulse shared by art with ritual, the desire, that is, to utter, to give out a strongly felt emotion or desire by representing, by making or doing or enriching the object or act desired... This common *emotional* factor it is that makes art and ritual in their beginnings well-nigh indistinguishable...'

Heb je ooit in die termen nagedacht over verlangen?

Belsey: Dit is heel interessant. Ik weet weinig of niets over Harrison maar dit citaat doet me denken aan wat Freud 'sublimatie' noemt. Sedert Freud heeft dat begrip een betekenis van 'substitutie' gekregen. Freud zag kunst en ritueel als een sublimering van de libido. Dat ligt trouwens aan de basis van de reserves die ik heb tegenover Freud, het feit dat hij denkt de sleutel voor alle problemen te hebben gevonden. Hij hanteert dat allesverklarende raamwerk dat, op het eerste gezicht althans, stelt dat de sublimatie van die erotische drijfveer nodig is om een beschaving te hebben. Anderzijds kan je tot een interessante lectuur van Freud komen als je (met Macherey in je achterhoofd) zegt dat seks niet het ding zelf is maar een substitutie voor iets anders, omdat we geen dieren zijn, maar mensen die in een cultuur, in een beschaving leven. Alles is een soort van substitutie voor iets anders en dat leidt ons naar een oneindige substitutie.

Demoor en Pieters: Hoe verklaar je dat theoreticae zoals jij en, verschillende decennia geleden, Harrison over 'desire' gaan schrijven? Op pagina 11 van *Desire* schrijf je nog: vrouwen mochten expert zijn op het gebied van 'verlangen' in de achttiende eeuw, maar zodra mannen de roman een interessant genre vonden en dat naar zich toe haalden, werden de posities blijkbaar omgewisseld. Waarom zeg je 'blijkbaar'?

Belsey: Er zijn twee aspecten die we in acht moeten nemen, twee tegengestelde aspecten. Ik denk dat het antwoord 'ja' is, in de zin dat vrouwen inderdaad als experts van het onderwerp 'verlangen' werden beschouwd in de zeventien-

de, achttiende en negentiende eeuw. Ze mochten niet echt veel weten, maar ze mochten iets weten over 'romantische liefde' en daarover mochten ze trouwens ook schrijven. Denk maar aan Jane Austen en haar boeken. Ze publiceerde die als 'by a Lady'. Pas later moesten ze mannelijke pseudoniemen aanneemen – vergeet niet dat mannen soms vrouwelijke pseudoniemen gebruikten in de achttiende eeuw om liefdesverhalen te kunnen publiceren.

460

Het stereotiep beeld in de romantische situatie is dat van de man die met zijn mond vol tanden staat en de vrouw die alle nuances analyseert en precies weet wat er gebeurt. Ik hoop dat dit stereotiep beeld tot het verleden behoort. Nu heeft het Britse feminisme de 'romance' en de 'familie' op de literatuurlijsten van de universiteiten gezet. Vroeger waren dergelijke onderwerpen uit den boze. Men sprak over de auteursintenties, het leven van de auteur en de dubbelzinnigheden van de tekst.

Anderzijds waren het mannelijke psychoanalytici die dit alles in theorie goten. Het was Freud die het voor het eerst ernstig aanpakte en Lacan is ook hierin zijn erfgenaam. Freud was eigenlijk negentiende-eeuws en Lacan herlas hem voor de twintigste eeuw. Dus ik zou niet durven zeggen dat het onderwerp exclusief voorbehouden is aan vrouwen, het tegengestelde is veeleer waar.

Het was even belangrijk voor mannen als voor vrouwen om 'verlangen' te begrijpen als ze vrouwen in hun bed wilden krijgen. Zodra 'verlangen' een vorm van kennis wordt, wordt die getheoretiseerd. Maar vrouwen hebben zich op hun beurt de psychoanalytische theorieën toegeëigend, mensen als Jacqueline Rose bijvoorbeeld. Psychoanalyse had ondertussen wel een stereotiep beeld van vrouwelijkheid geproduceerd, een beeld waartegen vrouwen zich hebben moeten verzetten. Dus die theorievorming houdt een conflictsituatie in zich en bij verlangen is dat vast net zo: het gaat om een strijd tussen de seksen of tussen politieke overtuigingen.

Demoor en Pieters: Laten we even overstappen van verlangen en liefde naar een ander onderwerp dat je in *Desire* behandelt, of liever, niet behandelt: Toni Morrison. Kan men niet zeggen dat het feit dat je weigert het over haar werk te hebben, 'out of some kind of respect', zoals je schrijft, voortvloeit uit de ons inziens onterechte vrees om kritiek te krijgen van een aantal Afro-Amerikaanse feministes? En is het niet zo dat je bewuste stilzwijgen over Morrison en andere Afro-Amerikaanse schrijfsters kan leiden tot de marginalisering van hun werk? Meer nog, denk je niet dat je op die manier bijdraagt tot de idee van de onoverbrugbare zwart-wittegenstelling?

Belsey: Ik had het moeilijk met het aantal doctoraten dat plots over Toni Morrison werd geschreven. Die blanke vrouwen schreven over Toni Morrison om er zelf beter van te worden. Dat is politiek storend. Ik wou dat dus zelf niet doen, ik wou wel vertellen dat ik haar de meest briljante romanschrijfster van het moment vind. Dat is alles. Het was mijn kort eerbetoon aan haar. Bovendien heeft ze mij niet nodig. Ze is beroemd. Zij is een ster. Zij wint prijzen. Ze is fantastisch.

Ik vond ook dat andere mensen haar veel beter konden interpreteren, Afro-Amerikanen die de anti-slavernijcultuur beheersen, die die cultuur zelf hebben beleefd. Het kan hun carrières stimuleren en dat is meer dan nodig.

Demoor en Pieters: Dit is toch merkwaardig: enerzijds zeg je dat ze de beste auteur is – je hebt er dus een duidelijke opinie over – en anderzijds zeg je dat je niet over het juiste kader beschikt om haar te beoordelen?

461

Belsey: Neen, het is niet zozeer dat ik haar niet begrijp. Alleen denk ik niet dat het nuttig is dat ik over haar schrijf. En ik vind haar romans fantastisch, het slavendiscours is er doorlopend in aanwezig.

Demoor en Pieters: Dat op zich maakt haar romans toch niet goed?

Belsey: Wel, ja en neen.

Demoor en Pieters: Er bestaan toch ook slechte romans over slavernij?

Belsey: Wat ik bedoel is dat ik hoogstwaarschijnlijk niet elke nuance snap, omdat dit niet mijn cultuur is. Het staat geografisch zo ver van mij af en de Britse rassenverhoudingen liggen helemaal anders. Bovendien vind ik het onaanvaardbaar dat ik mijn carrière zou bevorderen door over haar te schrijven.

Demoor en Pieters: Wat vind je dan zo goed aan haar werk?

Belsey: Dit is heel moeilijk voor mij omdat ik in geen 25 jaar evaluatieve uitspraken gedaan heb over literatuur. Wat ik nu ga zeggen, is een privégevoel. Het is het individu, de lezer die hier spreekt, niet de academica. Aan het einde van haar romans heb je het gevoel alsof je Afro-Amerikaans kan spreken. Het is alsof je iets begrijpt dat je niet hebt kunnen beleven – ze gebruikt de juiste metaforen die mij direct aanspreken. Ik wil daar geen theorieën aan vastknopen. Ik wil die momenten van herkenning blijven beleven.

Demoor en Pieters: Dat is inderdaad een argument, maar als we je redenering volgen dan kunnen mannen niet over vrouwen schrijven, kan een Vlaamse heteroseksuele vrouw niet over Jeanette Winterson schrijven want zij is Brits en lesbisch.

Belsey: Ja, er is daar een zekere afstand. Ik was eigenlijk zelf geïrriteerd toen mannen plots over het feminisme begonnen te schrijven. Ik dacht toen: dat is nu net het onderwerp dat vrouwen voor zichzelf hebben gevonden, het hoort hun toe om daarover te schrijven en zich daarin te specialiseren. Vrouwen waren toen erg ondervertegenwoordigd aan de Britse universiteiten. Mannen mochten voor mijn part over alles schrijven, waarom zouden ze over feminis-

me willen schrijven? Het is hetzelfde met Toni Morrison. Het is de politiek die erachter zit: Afro-Amerikaanse academicae kunnen hierover publiceren en daardoor hun carrières vooruithelpen. Het is niet aan mij om dat te doen, want ik heb zoveel andere mogelijkheden. Ik kan over Aphra Behn schrijven want ze is dood en niemand heeft het monopolie op Behn. Ik heb het liefst dat vrouwen over haar schrijven, maar anderzijds is het feminisme nu zo'n gevestigde waarde dat het niet zo'n probleem meer is. Elke vakgroep Engels in Groot-Brittannië heeft de laatste jaren wanhopig gezocht naar specialisten in feministische literatuurstudie.

Demoor en Pieters: Bij ons niet...

Belsey: Het komt bij jullie ook nog wel. Bij ons bestaat de meerderheid van de studenten die een proefschrift schrijven uit blanke heteroseksuele mannen. Niemand wil die in dienst nemen. Ik heb gevallen gekend waarbij zulke mannen alles hadden gedaan, boeken gepubliceerd, doctoraat af, alles, en toch kregen ze geen job. Terwijl vrouwen zonder doctoraat meteen aan de slag konden.

Nu is het gewoon zo dat er mensen zijn die meer bevoegd zijn dan ik om over Toni Morrison te schrijven en Toni Morrison heeft mij niet nodig. Anderzijds moet ik nu mijn eigen redenering ondergraven want Jane Moore en ik brengen een vernieuwde en bijgewerkte versie uit van *The feminist reader* waarin een essay van Toni Morrison staat. Het gaat om een excellente analyse (geen fictie) en de *Feminist reader* is een tekstboek. Het is ironisch dat dit essay het duurste was van de bundel. Jane en ik hebben de kosten voor de helft op ons genomen omdat we het er absoluut in wilden. Dus ja, uiteindelijk krijgen we wel royalties voor die bundel dus zijn we hier Toni Morrison aan het uitbuiten. Of niet?

Demoor en Pieters: Laten we even veronderstellen dat Toni Morrison niet de internationale reputatie heeft die ze heeft en dat jij de best gekwalificeerde critica bent die over haar kan schrijven. Wat zou je dan doen?

Belsey: Dat is moeilijk te zeggen, het is hypothetisch. Ik heb Toni Morrison en Alice Walker al op de literatuurlijst gezet toen er geen andere meer geschikte collega voorhanden was. Bovendien had ik toen altijd het angstgevoel dat om het even welke zwarte studente een grotere autoriteit was dan ik. Ik vind dit een moeilijke problematiek en zolang we geen betere rassenrelaties hebben in de wereld is er geen oplossing in zicht.

Demoor en Pieters: Op bepaalde plaatsen in *Desire* lijk je 'love' en 'desire' als synoniemen te gebruiken. Zijn de twee begrippen noodzakelijk met elkaar verbonden?

Belsey: O ja, dit kan ik heel snel beantwoorden. Volgens mij is het 'ja, ja en nog

eens ja': liefde en verlangen zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden. Ik heb wel problemen met de moralisering van het concept 'verlangen'. Dit lijkt mij al zo sedert het begin van de moderne tijd. 'Verlangen' in de middeleeuwen was heel verdacht, het was eigenlijk geilheid. Als je zo laag was gevallen dan was het beter te branden. Als je niet naar een klooster kon, was het beter om te trouwen, maar ook dat was een verdachte zaak. Men heeft dat opgelost door het verlangen te moraliseren. Het werd een gezinswaarde en van toen af was het huwelijk gebaseerd op 'verlangen' en werd het 'liefde' genoemd. Het was een vaste waarde die geclassificeerd werd als een versmelting van de zielen en een soort van sympathie. Een geestelijk, warm, intellectueel, *sympatisch* verband dat in de geschriften bijna de seksuele impuls vervangt. Nu hebben we seks terug op de agenda gezet dankzij Freud en D.H. Lawrence en al die mensen krijgen we de idee van die perfecte harmonie in het huwelijk: je partner is je beste vriend maar ook je geliefde, de combinatie van liefde en vriendschap in het huwelijk. Dit is voor de meeste mensen een bijzonder hoge standaard. Dat is wat we moeten nastreven. Daarom ook stijgen de echtscheidingscijfers jaarlijks. Ik weet wel niet hoe het in katholieke landen ligt zoals Vlaanderen, maar het is zeker zo in Groot-Brittannië en de Verenigde Staten.

Demoor en Pieters: Wat is er gebeurd met lust?

Belsey: In de middeleeuwen waren liefde en lust verwisselbaar. Ik heb veel gewerkt met teksten van die periode. Kijk naar Shakespeare's *Venus and Adonis*, bijvoorbeeld, daarin zijn liefde en lust perfect verwisselbaar. Maar enkele eeuwen later is liefde gemoraliseerd en lust is het tegengestelde geworden: slecht, verwerpelijk. Het is een culturele constructie waar we best zonder kunnen. Het nuttige aan een woord als 'verlangen' is dat het geen negatieve bijbetekenis heeft zoals 'lust', maar ook niet noodzakelijk positief moet worden geïnterpreteerd zoals liefde. Ik gebruik liefde en verlangen door elkaar omdat ik dat 'liefde-concept' als een moreel, familie-concept wil demystificeren. Daarom heb ik voor de neutrale term gekozen. Dus volgens mij zijn ze met elkaar verbonden maar historisch werden ze kunstmatig opgesplitst.

Demoor en Pieters: 'Talking about love... We know better – or worse.' Verraad je met zo'n opmerking niet een zekere postmoderne arrogantie? Is over 'verlangen' schrijven, 'verlangen' definiëren in een theoretisch werk een poging om die potentieel gevaarlijke drift te controleren of probeer je op die manier het ultieme (tekstuele) orgasme te bereiken?

Belsey: Ja, het is heel erg spannend om over 'verlangen' te schrijven omdat het datgene is wat je nooit echt kan beheersen. Erover schrijven is een manier om te proberen het vatten, maar je slaagt er nooit echt in. Er zijn wel momenten van 'jouissance' wanneer je denkt 'ja, dat is het! Ik heb het' en dan zit je voor je pc en dat leidt je naar het gevoel waaraan jullie refereren. Ik had wel geen spe-

cifieke fysieke sensatie, maar ik was wel opgewonden. Ik zeg altijd: er zijn maar twee gevallen waarvoor ik een maaltijd zou laten schieten. En ik kan je vertellen dat eten heel belangrijk is voor mij; ik heb minstens vier maaltijden nodig per dag. De ene reden is 'seks', de tweede is het doordenken van een bepaalde gedachtengang bij het schrijven erover. Ik heb wel zeker een paar maaltijden overgeslagen bij het schrijven van dat boek, dus, dat zegt veel.

464

Demoor en Pieters: Hoe zie je je volgende project?

Belsey: Waar ik nu aan werk, is een boek getiteld *Shakespeare in the shadow of the family*. Het project wil familiewaarden minder natuurlijk laten lijken door ze in de historische context te bekijken. Ik geloof dat traditionele waarden tot stand kwamen in de vroeg-moderne periode en dat sommige familiale wantoestanden (geweld binnen het gezin, het misbruik van kinderen) ook zichtbaar zijn in de zeventiende eeuw, maar dat ze onderdrukt werden ten voordele van een geruststellend utopisch ideaal. Het boek zal een essay over culturele geschiedenis worden waarin prozateksten, houtsneden, grafzerken en slaapkamermeubilair geanalyseerd worden. Er komen ook een hele hoop prenten aan te pas.

LIJST VAN PUBLICATIES VAN CATHERINE BELSEY

Critical practice (1980). Londen: Methuen.

The subject of tragedy. Identity and difference in Renaissance drama (1985). Londen/New York: Methuen.

John Milton. Language, gender, power (1988). Oxford: Blackwell.

Towards cultural history – in theory and practice (1989). *Textual Practice* 3 (2), 159-172.

Desire. Love stories in Western culture (1994). Oxford: Blackwell Publishers.

The feminist reader. Essays in gender and the politics of literary criticism (samen met Jane Moore) (1989). Londen: Macmillan.

Anita van Asselt en Jolande Gröflin

Genderstudies: een toverwoord?

Onderzoek naar het imago van vrouwenstudies en genderstudies bij studenten

465

‘Vrouwenstudies (...) gaat over de betekenissen die aan (het behoren tot een bepaalde) sekse worden toegekend. Ofwel: over de vele verschillende manieren waarop sekse vorm geeft aan maatschappelijke verhoudingen en omgekeerd: hoe maatschappelijke verhoudingen de sekseverhoudingen bepalen. Vrouwenstudies heeft alles met zowel (machts)politiek als cultuur te maken, omdat opvattingen over sekse verbonden zijn met allerlei normatieve concepten, met symbolische betekenissen, met zowel aspecten van het privé- en openbare leven en met (subjectieve) identiteiten. (...)

Vrouwenstudies staat voor een kritische vorm van wetenschapsbeoefening. Een wetenschap die zich niet buiten, maar midden in de samenleving bevindt. Tegelijkertijd is vrouwenstudies ook reflexief: zij zoekt naar onuitgesproken vooronderstellingen en uitgangspunten in de wetenschap.’¹

In de huidige studiegids van de werkgroep vrouwenstudies van de faculteit Politieke en Sociaal-Culturele Wetenschappen (PSCW) van de Universiteit van Amsterdam wordt vrouwenstudies op bovenstaande wijze beschreven. Het is twijfelachtig of dit volgend jaar nog steeds het geval is. Misschien is de studienaam vrouwenstudies dan vervangen door haar concurrente genderstudies en gaat vrouwenstudies tot het verleden behoren.

Momenteel worden op verschillende universiteiten de voor- en nadelen van vrouwenstudies en genderstudies tegen elkaar afgewogen. Ook bij het *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* is, onder meer als gevolg van een teruggang van het aantal abonnees, de discussie rondom beide studienamen gevoerd. Met een naamsverandering hoopt zowel de werkgroep vrouwenstudies van de Universiteit van Amsterdam als het *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* op een beter passend imago en op een groei van het aantal studenten dan wel abonnees. Maar zal naamsverandering inderdaad tot een beter imago leiden? En zal de naam genderstudies meer mensen trekken dan de naam vrouwenstudies? Beide vragen liggen ten grondslag aan ons onderzoek naar het imago van de namen ‘vrouwenstudies’ en ‘genderstudies’ bij studenten van de faculteit PSCW aan de Universiteit van Amsterdam.

1. S. Benjamin, & S. Poldervaart (1997). *Werkgroep vrouwenstudies PSCW: gids 1997-1998*. Universiteit van Amsterdam, p. 7.

In dit artikel bespreken we achtereenvolgens de resultaten van het kwalitatief en kwantitatief gedeelte van het onderzoek, waarna we in de conclusie aangeven hoe de namen vrouwen- en genderstudies zich verhouden tot de opinies van de studenten van de pscw.

HET KWALITATIEVE ONDERZOEK

466

Via kwalitatief onderzoek hebben we inzicht verkregen in de associaties van studenten aan de pscw omtrent de namen 'vrouwenstudies' en 'genderstudies'. Hiervoor hebben we gebruik gemaakt van de *foto-sort*-methode. We gaven de respondenten een aantal foto's die ze op een intuïtieve manier over de verschillende studienamen moesten verdelen. De foto's dienden als stimuli om creatiever te denken en associaties bij de studienamen op te roepen. We hebben vijftien foto-sort-methode-interviews afgenomen bij ouderejaars pscw-studenten, onder wie drie vrouwelijke en twee mannelijke politicologen, een vrouwelijke en twee mannelijke cultureel antropologen, twee vrouwelijke sociologen, en drie vrouwelijke en twee mannelijke communicatiewetenschappers.

Genderstudies is voor veel studenten een term die ze niet kennen, waardoor de associaties met de naam tamelijk neutraal en positief blijven. Dit is opvallend, omdat de invulling die de studenten aan de inhoud van de studie geven nogal verschilt. De ene helft van de respondenten, onder wie een meerderheid communicatiewetenschappers, brengt gender in verband met psychologie en biologie, terwijl de andere helft van de respondenten genderstudies associeert met onderzoek naar verschillen tussen mannen en vrouwen die niet biologisch verklaard kunnen worden. Enkele politicologen plaatsten deze vorm van onderzoek ook in een maatschappelijke context. De respondenten zijn het erover eens dat genderstudies zowel mannen als vrouwen belicht. Echter, niemand koppelde dit aan de bestudering van etnische of homoseksuele minderheden.

De inhoud van vrouwenstudies wordt daarentegen voornamelijk geassocieerd met het bestuderen van vrouwen en onderwerpen die met vrouwen verbonden zijn. Dit sluit volgens de studenten niet uit, dat deze studienaam nog alle mogelijkheden open laat, bijvoorbeeld van maatschappelijke, culturele, psychologische of biologische aard. De naam vrouwenstudies lokt al snel reacties uit zoals: 'Maar mannen zijn ook interessant om te bestuderen'. Een studente vraagt zich af: 'Wat doen al die vrouwen toch bij elkaar?' Omdat vrouwenstudies volgens een politicologe 'voortgekomen is uit de vrouwen die in het verleden op de barricades stonden', wordt vrouwenstudies in deze context geassocieerd met het streven naar emancipatie, wat door verschillende studenten achterhaald wordt gevonden.

Dit imago dat aan de naam en inhoud van vrouwenstudies plakt, strookt met het negatieve en gekleurde stigma 'vrouw' en het erfgoed uit feminisme

en vrouwenemancipatie. Volgens de geïnterviewden is daarentegen vrouwenemancipatie niet verbonden met de naam en inhoud van genderstudies. Maar, zo merkte een sociologe op, men zal er snel achterkomen dat ook bij genderstudies nog steeds 'het clubje vrouwen' van vrouwenstudies zit. Niettemin bleek uit de door respondenten gesorteerde foto's dat het heersende beeld van de 'vrouwenstudiespersoon' verschilt van het beeld dat ze van de 'genderstudiespersoon' hebben.

De studente vrouwenstudies is volgens de meerderheid van de respondenten een jonge persoon, die zowel een saaie als een modieuze studente kan zijn. Van deze vrouwelijke studenten wordt een grote diversiteit verwacht. Opmerkelijk is het verschil dat gemaakt wordt met de oudere vrouwen die aan het begin van vrouwenstudies stonden. Het imago van deze oudere generaties wordt gevoed met het beeld van de 'fel strijdende vrouw' op zoek naar 'de vrouwelijke en sterke kant van zichzelf'. In tegenstelling tot het beeld van het jonge en lieve meisje, kleeft aan het beeld van de oudere generatie vrouwen een bijmaak. Deze associatie heeft volgens ons een negatieve invloed op de waardering van de naam en is mede verantwoordelijk voor de stigmatisering die plaatsvindt bij veel studenten wanneer het om vrouwen en vrouwenemancipatie gaat.

Het beeld van de studente genderstudies heeft weinig tot niets meer te maken met de strijdlust van de jaren zeventig. Bij genderstudies verwacht men enerzijds mensen met een deskundige uitstraling en anderzijds 'trendy' mensen die spelen met hun uiterlijk. Maar, zoals een politicologiestudente stelde, een vrouw met 'veel pit en power' past niet bij genderstudies, maar wel bij vrouwenstudies. Haar medestudente formuleert deze gedachtengang anders: 'De sterke vrouw van vrouwenstudies is direct bezig zichzelf te emanciperen en een beetje feministisch. Genderstudies geeft me een beeld van jonge, zelfbewuste vrouwen, die zich ook willen emanciperen maar misschien niet expliciet feministisch zijn.' Het voorafgaande geeft aanleiding tot de vraag of een naamsverandering tot een positiever beeld van een 'vrouwenstudiespersoon' zal leiden. Het antwoord daarop is volgens ons twijfelachtig en ook niet te beantwoorden zonder daarbij een belangrijke overweging te betrekken. Deze is het onderwerp mannen zowel als object en als subject. Uit de interviews komt duidelijk naar voren dat meer mannen betrokken moeten worden bij vrouwenstudies. Dat wil zeggen, dat mannen zowel als onderwerp van bestudering en als studenten meer aandacht moeten krijgen. Volgens de respondenten blijkt de naam vrouwenstudies dit uit te sluiten.

Desondanks associeerden studenten tijdens de foto-sort-methode mannelijke 'vrouwenstudiespersonen' met verwijfdheid of met homoseksualiteit. Zoals een communicatiestudent opmerkte: 'Ze zijn het tegenovergestelde van een macho en willen hun vrouwelijke kanten ontplooien.' Bij genderstudies daarentegen zijn de mannelijke studenten volgens een politicoloog deels 'stoere kerels', terwijl ze volgens een medestudente 'het type tandpastaboy' zijn. Tot slot noemde een communicatiewetenschapper nog een pluspunt van genderstudies: 'Niemand zal er lacherig over doen in de kroeg.'

Opvallend is dat de geïnterviewde studenten nog steeds dankbaar gebruik maken van de dubbele moraal. Enerzijds zijn ze het niet eens met het idee dat vrouwenstudies elke vorm van 'mannelijke potentie' uitsluit, terwijl ze anderzijds macht en potentie gerelateerd aan strijdende vrouwen negatief waarderen. Het kiezen voor de vrouwenkant wordt volgens een sociologe nog vaak als 'pijnlijk' ervaren en leidt niet tot een wetenschappelijk imago. In de interviews is ons opgevallen dat de studenten een verband schijnen te leggen tussen mannen en wetenschap. Veel studenten vinden genderstudies een meer wetenschappelijke naam dan vrouwenstudies. Daarnaast verwachten ze bij genderstudies meer mannelijke studenten. Maar wat is in deze de oorzaak en wat het gevolg: geeft de aanwezigheid van mannen een studie wetenschappelijke status? Of komen de mannen op de wetenschappelijke status van de studie af?

Uit het kwalitatieve onderzoek blijkt dat mannen niet genoemd hoeven worden in een naam. Echter, ze mogen ook zeker niet worden uitgesloten uit het vakgebied. Het noemen van alleen vrouwen leidt tot een negatief stigma. Ons is niet duidelijk geworden waar dit negatieve erfgoed precies vandaan komt; of het te maken heeft met onbegrip, of met de dreiging die uitgaat van vrouwen die zich onder meer op academisch niveau voor hun rechten inzetten. Gezien de associaties van de studenten moet men voorzichtig omgaan met de positieve houding ten opzichte van genderstudies. Als genderstudies alleen positief wordt gewaardeerd omdat feminisme en vrouwen buiten beschouwing worden gelaten of gerelativeerd, is het de vraag of deze houding aanhoudt wanneer blijkt dat beide onderwerpen een groot deel van het vakgebied beslaan.

HET KWANTITATIEVE ONDERZOEK

De invloed van een studienaam op de waardering van een modulebeschrijving is getoetst met behulp van een enquête die zes versies kent. Aan de hand van de modulebeschrijving 'Beeldvorming en populaire cultuur' vergeleken we de waarderingen die studenten aan verschillende studienamen gaven. Naast 'vrouwenstudies' en 'genderstudies' noemden we bij eenderde van de enquêtes géén studienaam, maar alleen de titel van de module (verder te noemen 'beeldvorming'). Tevens werd het belang van het wel of niet noemen van mannen naast vrouwen in de modulebeschrijving onderzocht. We hebben 388 eerstejaars PSCW-studenten geënquêteerd, onder wie 9% sociologen, 11% cultureel antropologen, 21% politicologen en 59% communicatiewetenschappers. Deze percentages komen vrijwel overeen met de werkelijke aantallen studenten per studierichting. Communicatiewetenschappers zijn duidelijk in de meerderheid. Hierdoor heeft hun mening een grote invloed op de algemene resultaten, terwijl deze op twee punten verschilt van de mening van de andere studenten. In de eerste plaats zijn communicatiewetenschappers in vergelijking met respondenten van andere studierichtingen het minst positief over de

beschreven modules, ongeacht de studienaam of inhoud. In de tweede plaats zijn mannelijke communicatiewetenschappers beduidend negatiever over twee versies van de enquête dan hun vrouwelijke medestudenten. Het gaat hierbij om de versie met de studienaam 'vrouwenstudies', waarbij de module mannen en vrouwen beschrijft, en de versie 'beeldvorming' over vrouwen. Bij de overige studierichtingen speelt de sekse van respondenten geen rol.

Genderstudies wordt gemiddeld genomen iets positiever gewaardeerd, alhoewel het verschil in waardering met vrouwenstudies niet significant is. Wanneer alleen de studenten die zich matig tot zeer positief uitlaten over de module worden beschouwd, zijn sociologen en antropologen het meest positief over 'vrouwenstudies'. Communicatiewetenschappers geven de voorkeur aan 'genderstudies' en politicologen zijn het meest enthousiast over module 'beeldvorming'. Echter, wanneer de neutrale en negatieve reacties in de waarderings worden meegenomen, dan zijn antropologen net als communicatiewetenschappers het meest positief over genderstudies. Sociologie kent in vergelijking met de andere studierichtingen de meest positieve gemiddelde mening en kent geen voorkeur voor een van de namen.

Alhoewel de geïnterviewde studenten unaniem van mening zijn dat vrouwenstudies een studie over zowel mannen als vrouwen moet zijn, blijkt uit de enquêtes dat niet alle studenten een module per definitie negatiever waarderen wanneer deze uitsluitend vrouwen beschrijft. Alleen communicatiewetenschappers vinden de module over beide seksen duidelijk beter dan de module over vrouwen. Toch is zowel de studienaam als de inhoud (het wel of niet noemen van mannen naast vrouwen) van invloed op de waardering van de modulebeschrijving, maar ze is pas zichtbaar wanneer de combinaties van beide worden bekeken. Dan komt de module 'beeldvorming over mannen en vrouwen' het best uit de strijd. Wat dat betreft kan vrouwenstudies noch genderstudies de winnaar zijn.

Versie	percentage 'spréekt me zeer aan'	gemiddelde mening
Beeldvorming (m/v)	15,2%	2,27
Genderstudies (vrouwen)	14,1%	2,38
Vrouwenstudies (m/v)	15,5%	2,49
Genderstudies (m/v)	9,1%	2,55
Beeldvorming (vrouwen)	9,7%	2,67
Vrouwenstudies (vrouwen)	1,5%	2,97

Per versie het percentage studenten met een zeer positieve mening en de gemiddelde mening. Voor de gemiddelde mening geldt een schaal van 1 tot 5: hoe kleiner het getal, hoe positiever de mening.

Van de 388 respondenten gaf 10,8% te kennen dat de modulebeschrijving waarover zij hun mening moesten geven, hun zeer aanspreekt. Dit zijn de potentiële bijvakkers of misschien zelfs vrij-doctoraal vrouwen- of genderstudiesstudenten van de toekomst. Daarom is hun mening van groot belang. Wederom heeft de geladenheid van de naam vrouwenstudies verstrekken gevolgen. Enerzijds zijn veel studenten zeer positief over de aangeboden module over beide seksen en slaat de naam het best aan. Anderzijds is de afkeer groot, wanneer vrouwenstudies een module over vrouwen aanbiedt. Kennelijk is er een sterke wisselwerking gaande tussen de studienaam vrouwenstudies en de inhoud ervan. Bij 'genderstudies' is deze wisselwerking veel zwakker en heeft het al dan niet noemen van mannen veel minder invloed. Er is zelfs een hoger percentage mensen dat zich zeer aangesproken voelt door genderstudies over vrouwen dan over de module met dezelfde naam over beide seksen.

GENDERSTUDIES OF VROUWENSTUDIES

Misschien is nu het tijdperk gekomen waarin vrouwenstudies voor een naamsverandering moet opteren uit pragmatische en strategische overwegingen. Het is gebleken dat het meer neutrale, algemene en wetenschappelijke karakter van genderstudies voor een beter imago zorgt dan de geladen associaties die vrouwenstudies oproept. Die hebben onder meer betrekking op seksespecificiteit, tijdelijkheid en politieke gekleurdheid. Maar we kunnen eveneens uit ons onderzoek opmaken dat een beter imago nog niet leidt tot een hoger aantal studenten. Dit heeft volgens ons te maken met de waarneming dat onderwerpen over vrouwen en feminisme momenteel bij een meerderheid van de studenten niet populair zijn. De belangstelling voor vrouwenstudiesonderwerpen is afhankelijk van de achtergrond en de interesse van de studenten. Bij studenten met belangstelling voor vrouwenstudiesonderwerpen heeft de naam geen demotiverende werking. Integendeel, men zou kunnen stellen dat het historische erfgoed nu net een unieke charme geeft aan de studie.

Met de keuze voor de naam vrouwenstudies trekt men voornamelijk enthousiaste studenten en lezers die bereid zijn vooroordelen tegenover deze naam op de koop toe te nemen. Daarnaast hebben we kunnen constateren dat de link die vaak wordt gelegd tussen feminisme en vrouwenstudies niet als enige factor bepalend is voor de waardering van vrouwenstudies. Sterker is de negatieve indruk van de relatie tussen het feminisme en vrouwen, zonder de vermelding van mannen. Wanneer vrouwenstudies expliciet meldt dat ze zich eveneens bezighoudt met de bestudering van mannen, vervaagt de negatieve waardering. Voorstanders van de naam vrouwenstudies kunnen stellen dat een naamsverandering naar genderstudies veel weg heeft van een conformatie aan de heersende waarden en normen en van het volgen van de gemakkelijkste weg. Daar staat tegenover dat de inhoud van vrouwenstudies daadwerkelijk aan het veranderen is. Het uitgangspunt is niet meer alleen het vech-

ten voor vrouwenemancipatie, waarbij vrouwen moeten veranderen. De doelgroep is nu ook 'mannen'. Zo wordt bijvoorbeeld aan de UvA in het collegejaar 1997/1998 gestart met de module mannen/mannelijkheid. Volgens ons duidt de term genderstudies de ontwikkelingen op theoretisch gebied doeltreffender aan dan de term vrouwenstudies.

Als vrouwenstudies de bestudering van mannen expliciet aan bod laat komen en daarbij de inhoud net zo kritisch en onaangepast houdt als tot nu toe, lijkt ons genderstudies een mooie optie. Een student noemde genderstudies 'een soort toverwoord'. We hopen dat hij gelijk heeft en dat het *Tijdschrift voor Genderstudies* zal profiteren van deze toverkracht.

Recensies

José Eijt

Een wereld apart. Geschiedenis van het Sacré-Coeur in Nederland

Laetitia M.L. van Rijckevorsel

Hilversum (Verloren) 1996

182 blz., f 35,-

472

Op 21 november 1800 vond in een Parijse huis-kapel een plechtigheid plaats waarbij vijf vrouwen zich toewijdden aan het Heilig Hart van Jezus. Deze plechtigheid markeerde het begin van een kloostergemeenschap die zich voornamelijk zou gaan toeleggen op de vorming van meisjes uit gegoede kringen tot een geestelijke elite van katholieke vrouwen. Die vorming was van belang omdat deze meisjes dankzij hun sociale afkomst als volwassen vrouwen invloed konden uitoefenen op hun omgeving. Als toekomstige echtgenotes en moeders zouden zij door de opvoeding van hun kinderen garant staan voor continuïteit in de katholieke elitevorming. Daarnaast waren zij het aan hun stand verplicht inzet en invloed op kerkelijk-maatschappelijk gebied aan te wenden ten behoeve van hun minder gefortuneerde seksegenoten.

Het fraai geïllustreerde en vlot geschreven boek van Laetitia van Rijckevorsel, *Een wereld apart*, richt zich uitdrukkelijk op de wereld van de pensionaten van het Sacré-Coeur in Nederland waar in de periode 1850-1970 de vorming van zo'n katholieke, vrouwelijke elite gestalte kreeg. Het boek kwam tot stand op initiatief van de vereniging van oud-leerlingen, de 'anciennes' van het Sacré-Coeur, en in opdracht van de Nederlandse provincie van de religieuzen van de Sociëteit van het Heilig Hart. Het is gebaseerd op de journaals van de diverse Sacré-Coeur-huizen, op gesprekken met oud-leerlingen, religieuzen en leken-leerkrachten. Doordat Van Rijckevorsel zelf tot de 'anciennes' behoort, slaagt zij erin de speciale 'Sacré-Coeur-geest' ofwel het esprit de corps, die de 'Sacré-

Coeur-familie' kenmerkte en die de 'wereld apart' mede creëerde en reproduceerde, op de lezer over te brengen.

Van Rijckevorsel gaat in haar boek eerst in op het ontstaan van de gemeenschap der religieuzen van het Sacré-Coeur, ofwel de religieuzen van de Sociëteit van het Heilig Hart, een op het voorbeeld van de jezuïeten gestoeld elite-corps. De gemeenschap groeide snel, in 1850 telde zij reeds 3000 leden, onder wie 300 Amerikaanse. Zij woonden in 65 huizen, voornamelijk in Frankrijk, maar onder meer ook in de Verenigde Staten en Nederland. Het internationale karakter van de kloostergemeenschap werd weerspiegeld in de bevolking van de pensionaten. Ongetwijfeld hing dit samen met de internationale oriëntatie en de internationale connecties van de gegoede burgerij waaruit zowel de pensionaatsleerlingen als de onderwijs- en leidinggevende religieuzen afkomstig waren. Hoewel de religieuzen zich ook op minder bedeelde seksegenoten richtten door middel van extern onderwijs en retraites, was vrouwelijke elitevorming hun belangrijkste werkdoel. Over de vorming, het onderwijs en de sfeer in de Sacré-Coeur-pensionaten is Van Rijckevorsel onverdeeld positief. Toch moeten er ook oud-leerlingen zijn die minder prettige ervaringen hebben. Het zou de geloofwaardigheid van het boek ten goede zijn gekomen, als ook deze ervaringen waren opgenomen.

Verreweg het boeiendst vond ik de hoofdstukken waarin de Sacré-Coeur-geest van zusters en leerlingen wordt geschetst. Een van de belangrijkste kenmerken van deze geest was het bewustzijn te behoren tot een elite van uitverkorenen. Deze elite onderschiedde zich door een eigen taal, eigen kleding, eigen manieren en omgangsvormen, een eigen leerplan, eigen religieuze gebruiken en praktijken, eigen feesten, eigen vormen van vrijetijdsbesteding en een eigen sociale verantwoordelijkheid. Zowel voor de onderwijsgevende religieuzen als de leerlingen was dit alles een vanzelfsprekend iets. Zij deelden de mentale wereld van hun stand die voor buitenstaanders nauwelijks toegankelijk was en streng werd bewaakt.

In het boek worden daarvan terloops voorbeelden gegeven. Zo bestond er een strikte scheiding tussen pensionaatsleerlingen en leerlingen uit lagere milieus die de externe scholen van het Sacré-Coeur bezochten, en werden door de religieuzen verzorgde weesmeisjes op grote afstand van het pensioaat gehouden. Wel moesten zij meewerken in het huishouden van het pensioaat. Een ander voorbeeld betreft de vestiging van pensioaat Mariënborg in de Nijmeegse Waalbuurt in 1903, terwijl men niet wist dat dit een arme volksbuurt was. Toen men dit eenmaal beseftte, werd de dagelijkse realiteit van het volkse leven een ongeschikte omgeving bevonden. Het pensioaat werd dan ook verplaatst naar de Velperweg in Arnhem, een lokatie 'op stand'.

Het behoren tot een elite van uitverkorenen bracht niet alleen voorrechten mee. Volgens het principe 'noblesse oblige' werd de leerlingen van de Sacré-Coeur-pensionaten al jong de beoefening van liefdadigheid bijgebracht. De onderwijsgevende religieuzen deden dat door extern onderwijs en retraites. De leerlingen reikten tot in de jaren vijftig warme winterkleding aan arme kinderen uit en organiseerden in de zomer een spelletjesdag voor hun 'protégés'. Deze liefdadigheidsbeoefening vloei voort uit de opvatting dat God de standenmaatschappij had gewild. In die standenmaatschappij diende de bevoorrechte stand zich te bekommeren om de lagere standen. Voor de mogelijkheid dat de 'armen' deze bemoeienis als vernederend konden ervaren, was in deze optiek geen plaats.

De meeste aandacht in Van Rijckevorsels boek gaat uit naar de geschiedenissen van de afzonderlijke Nederlandse Sacré-Coeur-pensionaten. Voor de 'anciennes' is dit ongetwijfeld interessante en herkenbare stof en er zit veel materiaal in dat tot nadenken prikkelt. Mijns inziens bewaart de auteur hier echter een te geringe afstand tot haar bronnenmateriaal. Bovendien relateert ze haar verhaal nauwelijks aan de historisch-maatschappelijke context en evenmin aan recente literatuur over haar onderzoeksobject. Het volledig ontbreken van

publicaties buiten het strikte kader van de Sacré-Coeur-geschiedschrijving spreekt in dit verband boekdelen. Voor de goede lezer doemen er tussen de regels door echter zeer interessante thema's op die even zovele vragen oproepen. Helaas gaat de auteur daar niet op in. Misschien wreekt zich hier het gegeven, dat het boek geschreven werd in opdracht van de betrokken religieuzen.

Een voorbeeld. De vanzelfsprekendheid waarmee standsverschillen in de Sacré-Coeur-gemeenschap door de pensionaatselite werden geaccepteerd, kwam eveneens in de klooster-gemeenschap zelf tot uiting. Er bestond een strenge scheiding tussen *mères* en *soeurs*, hetgeen verschillen in werkzaamheden, in sociale en in religieuze status impliceerde. De *mères* verzorgden het onderwijs, de *soeurs* het huishoudelijk werk. De *mères* waren zichtbaar in hun werk, de *soeurs* werkten op de achtergrond, in gescheiden werelden. Het is kwalijk – maar dat signaleert de auteur zelf ook – dat de *soeurs* niet voor het voetlicht komen. Impliciet wordt daarmee de publieke sfeer als maatgevend voor de historische ontwikkeling geponeerd en wordt de oneigenlijke scheiding tussen openbare sfeer en privé sfeer gereproduceerd. Hoe afhankelijk de *mères* waren van de *soeurs* blijkt wel uit het volgende. Toen de eerste onderwijsgevende religieuzen zich in Nijmegen vestigden, werden de maaltijden verzorgd door een hotel uit de buurt, want er waren nog geen *soeurs* om te koken. De verschillen in religieuze status tussen *mères* en *soeurs* werden in de jaren zestig formeel opgeheven. *Mères* en *soeurs* moesten integreren in één leefgemeenschap. Hoe moeizaam, problematisch, soms zelfs pijnlijk dit proces is geweest, daaraan brandt de auteur haar vingers niet. Uit eigen onderzoek is mij evenwel bekend dat een verordening van hogerhand tot afschaffing van het onderscheid niet betekende dat daarmee de verschillen verdwenen. Vooral de voormalige *soeurs* of werkzusters hebben dit aan den lijve ondervonden en sommigen ervaren dit nog tot op de dag van vandaag.

Een wereld apart is een intrigerend boek. Eenieder die geïnteresseerd is in elitevorming, in de reproductie van maatschappelijke verschillen en in de werking van familie- en vriendinnennetwerken tot ver over de landsgrenzen, vindt er aanknopingspunten voor nader onderzoek. Het zou bijvoorbeeld interessant zijn om te bestuderen of en hoe de internationale connecties van de 'anciennes' van invloed waren op de ontwikkeling van de eerste feministische golf en het ontstaan van internationale vrouwenorganisaties. Ook valt te denken aan een studie over de betekenis van familie- en vriendinnennetwerken voor posities en invloed van 'anciennes' op kerkelijk, maatschappelijk en politiek niveau. Misschien een nieuw initiatief voor de Sacré-Coeur-Vereniging? Het zou een prachtig onderzoek zijn.

Janneke van der Hulst

Shaping women's work. Gender, employment and information technology

Juliet Webster

Londen (Longman) 1996

222 blz.

In dit boek zoekt Juliet Webster een antwoord op de vraag of de positie van vrouwen op de arbeidsmarkt is veranderd door het toegenomen gebruik van informatietechnologie (IT).

Webster begint met de IT-industrie. Vrouwen zijn in deze bedrijfstak marginaal aanwezig als programmeurs, systeemanalysten of managers. Deels is dat te verklaren doordat het computeronderwijs zodanig is opgezet dat jongens beter scoren dan meisjes. Vrouwen die een informatica-opleiding voltooien blijken maar moeilijk carrière te maken in de IT-industrie. Een eerste oorzaak is dat vrouwen nauwelijks toegang hebben tot voor de carrière belangrijke informele circuits. Daarnaast treffen ze een cultuur aan die veel vrouwen als vijandig ervaren. Een voorbeeld is het 'machismo' dat rond programmeerwerk hangt waarbij

programmeurs vanwege de emotionele kick tot diep in de nacht onder stressvolle omstandigheden en in volstrekte afzondering achter een computer werken. Ook de verwachtingen die men van vrouwelijke informatici heeft blijken tegen hen te werken. Vrouwen worden geacht in ontwerpteamen een ondersteunende rol te spelen waarmee ze het 'meer productieve' werk van hun mannelijke collega's faciliteren. Als vrouwen niet aan deze verwachting voldoen, wordt dat gezien als falen. Tegelijkertijd worden de interpersoonlijke vaardigheden die vrouwen voor hun faciliterende rol inzetten getypeerd als een 'natuurlijke' eigenschap van vrouwen en daarmee getrivialiseerd. Waar voor mannelijke programmeurs het hebben van goede sociale vaardigheden de promotiekansen vergroot, is dit voor vrouwen niet het geval.

Er zijn, vooral in Engeland, initiatieven geweest om de aanwezigheid van vrouwen in de IT-industrie te stimuleren. Deze projecten bleken niet succesvol en in toenemende mate maken vrouwen de keuze om de informatica te mijden.

In de lagere functies in de IT-industrie treft men echter vooral vrouwelijke arbeidskrachten aan. Dit geldt voor de (vaak in de Derde Wereld uitgevoerde) assemblage, en eveneens voor programmeerwerk dat als routinematige 'software productie' door Indiase vrouwen wordt uitgevoerd. Voor deze functies trekt de IT-industrie bij voorkeur vrouwen aan omdat deze arbeidskrachten, die vaak onder slechte arbeidsomstandigheden werken, goedkoper zijn dan mannen. Daarnaast worden vrouwen door de IT-industrie gezien als gedweeë arbeidskrachten en worden ze verondersteld te beschikken over handige vingers en geduld, wat hen uitermate geschikt zou maken voor het routineuze maar precisie vereisende werk.

Hoe heeft de grootscheepse invoering van informatietechnologie in diverse bedrijfstakken uitgedaagd voor de vrouwen die daar werken? In twee uitstekend gedocumenteerde hoofdstukken laat Webster zien dat de automatisering vrouwen voor het grootste deel laag

waardige banen heeft opgeleverd. Automatisering is meestal hand in hand gegaan met 'flexibilisering' en – vooral in Amerikaanse bedrijven – met rationalisering van het arbeidsproces waardoor de meeste vrouwen die met de nieuwe informatietechnologie werken eentonig werk verrichten onder slechte arbeidsvoorwaarden. Deze vrouwen ontberen de mogelijkheid om hun vaardigheden te ontwikkelen, laat staan om naar hogere functies door te stromen. Dit laatst wordt versterkt doordat IT het mogelijk maakt om niet alleen productie en assemblage van goederen, maar ook het invoeren van data te laten uitvoeren in gebieden waar arbeid goedkoop is. Hierdoor zijn er buiten de steden in Europa en de Verenigde Staten en in Derde-Wereldlanden arbeidsmogelijkheden ontstaan voor vrouwen die soms thuis en soms in grote 'data entry fabrieken' werken, afgesneden van de rest van de organisatie.

Dat IT invloed heeft op de sekseverhoudingen op de arbeidsvloer is geen toeval. Er worden concepten van gebruikers ingebakken in de technologie. Vaak bevestigt IT de bestaande verhoudingen, zoals het geval was bij de eerste tekstverwerkers die zo ontworpen werden dat ze door getrainde typistes te gebruiken zouden zijn. Aan deze beslissing lag de veronderstelling ten grondslag dat tekstverwerking op kantoor door vrouwen gedaan zou worden. Dit bevestigde (in eerste instantie) de bestaande arbeidsdeling.

Informatietechnologie kan ook worden ontworpen om sekseverhoudingen te doorbreken. In verschillende bedrijfstakken, zoals de grafische sector en de textielindustrie, zijn traditionele mannenberoepen met de invoering van IT toegankelijk gemaakt voor vrouwen. Hierbij veranderen de banen van karakter. Werk dat van oudsher vakkennis vereist wordt door de invoering van informatietechnologie omgevormd tot routinewerk. Het zijn deze functies waarin vrouwen terecht komen (tot ze bij een volgende automatiseringsronde overbodig gemaakt worden). De nieuwe technologie wordt doelbewust ontworpen om dure, geschoolde arbeiders door goedkopere te vervangen.

Interessant is de analyse van de invloed van 'gender labels' bij het waarderen van beroepen. De geautomatiseerde banen waarin overwegend vrouwen werken worden niet geacht vakkennis te vereisen. Deels komt dat omdat de automatisering de werkzaamheden van vrouwen heeft gedevalueerd en de werkster de controle over haar taken ontnomen heeft. Dit is bijvoorbeeld het geval in de financiële sector waar het (telefonisch) helpen van klanten in toenemende mate door de computer gestuurd wordt. Het beoordelen van de mate waarin een beroep 'skills' vereist, gebeurt echter niet alleen op grond van objectieve criteria; ook ideologie speelt een belangrijke rol. Als een functie bestempeld wordt als 'vrouwenfunctie' wordt het werk niet als 'skilled' beschouwd, domweg omdat het *vrouwen* zijn die de technologie gebruiken. Een schrijnend voorbeeld hiervan zijn de secretaresses die bij de introductie van de tekstverwerker zonder enige training achter zo'n machine zijn gezet en die zichzelf de bediening van de computer hebben moeten eigenmaken zonder dat dit ooit erkend (of beloond) is als een nieuwe vaardigheid.

Dat de 'gendering' van beroepen niet statisch is, maar steeds opnieuw gedefinieerd en bevochten wordt, wordt geïllustreerd door de veranderende opvattingen over het beroep programmeur. In de jaren veertig en vijftig was het programmeren van computers geen exclusief mannendomein. Programmeren werd gezien als vergelijkbaar met administratief werk en dus als geschikt voor vrouwen. Pas in de jaren zestig en zeventig begon men programmeren als een technisch vak te definiëren en eigenden mannen zich dit terrein toe. Vervolgens werd ook het werk van programmeurs in toenemende mate opgesplitst in eenvoudige functies en met deze 'deskilling' keren vrouwen weer terug in een beperkt aantal computerfuncties. Deze functies zijn van hun technisch imago ontdaan en daardoor weer binnen het bereik van vrouwen gekomen.

Op zoek naar een positief geluid wijdt Webster een hoofdstuk aan een aantal feministische initiatieven om informatiesystemen te

ontwerpen die beter tegemoet komen aan de behoeften van vrouwen. Deze projecten streven er vooral naar om toekomstige gebruikers een stem te geven bij het ontwerpen van nieuwe informatiesystemen, door hun kennis en ervaringen serieus te nemen. Hiermee beogen de feministische ontwerpsters informatietechnologie te ontwikkelen die recht doet aan de (vaak onderschatte) complexiteit van de werkzaamheden die vrouwen uitvoeren. Onduidelijk is echter of de 'feministische artefacten' verschillen van andere IT-producten die ontworpen zijn met veel aandacht voor de gebruikers. Bovendien bestaat ook nu het risico dat de ontworpen technologie uiteindelijk blijkt bij te dragen aan ontslagen en aan verdergaande exploitatie van werknemers. Zo kan het articuleren van de voorheen 'onzichtbare' kanten van het werk van vrouwen ertoe leiden dat ook deze aspecten gecontroleerd worden door het management.

Websters boek biedt een helder en door de vele illustraties zeer toegankelijk overzicht van (Engelstalige) empirische literatuur over de relatie tussen vrouwen, informatietechnologie en arbeid. Het streven naar volledigheid van de auteur doet slechts een enkele keer afbreuk aan de leesbaarheid van het boek. De auteur werkt in haar boek toe naar de sombere conclusie dat vrouwen niet in grote getale profiteren van interessante nieuwe functies in de computerindustrie en dat ook in andere sectoren de structurele achterstelling van vrouwen bestendig wordt. Voor een deel ligt deze conclusie besloten in Websters keuze om zich te beperken tot vrouwen die in loondienst werken bij (grote) organisaties en meestal in lagere functies. De vraag rijst in hoeverre dat sombere beeld genuanceerd zou worden als meer aandacht besteed was aan bijvoorbeeld vrouwen die door informatietechnologie de mogelijkheid hebben gekregen om een eigen bedrijf op te zetten. Niettemin zal voor de meerderheid van vrouwen inderdaad gelden dat verbetering van de genderrelaties op het werk niet te verwachten is van technologische verandering, maar dat politieke verandering vereist is.

Ria van den Brandt

Anne Frank & Etty Hillesum. Spiritualiteit, schrijverschap, seksualiteit

Denise de Costa

Amsterdam (Balans) 1996

360 blz., f 49,50

In de epiloog van haar proefschrift stelt Denise de Costa dat zij de teksten van de twee dagboekschrijfsters Anne Frank en Etty Hillesum heeft proberen te benaderen vanuit een nomadisch bewustzijn. Zij wil daarmee gehoor geven aan Rosi Braidotti's oproep aan onderzoek(st)ers om een nomadisch bewustzijn te cultiveren, hetgeen volgens De Costa neerkomt op het aangaan van verbindingen zonder zich vast te leggen. Aan die verbindingen kan men een eigen zin of betekenis geven, terwijl men zich tegelijkertijd altijd vrij voelt om nieuwe, andere wegen in te slaan (p. 300). Voor De Costa betekent het nomadisch bewustzijn niet alleen een aanbevelenswaardige intellectuele grondhouding, maar zijn de teksten van Anne Frank en Etty Hillesum zelf ook als voorbeelden te beschouwen van een dergelijk bewustzijn: 'Terwijl in onze cultuur vrouw-zijn en joods-zijn met inperkingen en uitsluitingen verbonden zijn, wisten Anne Frank en Etty Hillesum hun positie van verbanning te transformeren in een nomadisch bewustzijn. Dat is de kracht en inspiratie die ook een halve eeuw later nog uit hun teksten spreekt.' (pp. 300-301)

De wijze waarop De Costa is geïnspireerd door de teksten van Anne Frank en Etty Hillesum heeft geleid tot een sympathiek en creatief proefschrift waarbij ze het zichzelf niet altijd even gemakkelijk heeft gemaakt. Zij liet haar leeswijze begeleiden door de theorieën van Julia Kristeva, Luce Irigaray en Hélène Cixous. Met behulp van deze vertegenwoordigers van het verschildenken heeft De Costa geprobeerd tekstanalyses te maken die zowel de context van de jodenvervolgung als de vrouwelijke subjectpositie centraal stellen. Een belangrijk uitgangspunt voor De Costa is immers dat Anne Frank en Etty Hillesum op meervou-

dige wijze 'de ander' representeren, namelijk als jodin en als vrouw. Zij heeft geprobeerd deze meervoudige andersheid niet uit het oog te verliezen, ook al omdat ze met haar analyse 'een bijdrage [wil] leveren aan huidige ontwikkelingen binnen en buiten vrouwenstudies, waarin sekse en etniciteit belangrijke agenda-punten zijn' (p. 13). Een dergelijk programma moge een beperking lijken voor een nomadische leeswijze, De Costa's aanpak getuigt van het tegendeel: waar zij het niet eens is met de interpretaties van haar Franstalige theoretica's, slaat zij een andere weg in. Een voorbeeld hiervan is haar afwijzing van Cixous' stelling dat het begin van Hillesums spirituele groei pas na de dood van haar leermeester en vriend Spier begint. Terecht wijst De Costa op deze wat vreemde interpretatie van Cixous, die overigens gedeeltelijk begrijpelijk wordt wanneer men bedenkt dat de vroege analyses van Cixous gebaseerd zijn op vertalingen van de eerste selecties van Hillesum-teksten. Op basis van deze vertalingen kan men onmogelijk een volledig inzicht krijgen in de ontwikkeling van Hillesum, althans dat is mijn eigen leeservaring. Ofschoon De Costa in het begin van haar studie melding maakt van Cixous' beperkte toegang tot de teksten van Hillesum, is het jammer dat zij deze gegevenheid uiteindelijk niet betreft in haar weergave van Cixous' analyse.

Afgezien van wat schoonheidsfoutjes (zoals herhaling van citaten) is *Anne Frank & Etty Hillesum* een prettig gestructureerd boek dat leest als een tweeluik met drie belangrijke verbindingsstukken: een uitgebreide inleiding, een intermezzo tussen het eerste en tweede deel en, tot slot, een korte epiloog. Het eerste deel handelt over Anne Frank, het tweede over Etty Hillesum. Elk deel bevat drie hoofdstukken, waarvan het eerste steeds uitgebreid aandacht besteedt aan de inhoud van de teksten, het tweede aan het schrijverschap en het derde aan de spiritualiteit van beide schrijfsters. Voor de analyse van Anne Franks schrijverschap gebruikt De Costa de inzichten van Kristeva. De spiritualiteit van Anne Frank ontleedt ze

met behulp van de notie van het 'goddelijk worden' van Irigaray. Voor het schrijverschap van Etty Hillesum neemt De Costa de bevindingen van Cixous als uitgangspunt en voor Hillesums spiritualiteit is naast Cixous wederom Irigarays 'goddelijk worden' van belang. De Costa schrijft helder en haar analyses zijn behartenswaardig voor een ieder die zich met aanverwant onderzoek bezighoudt.

In het gedeelte over Anne Frank is het bijvoorbeeld interessant te zien hoe de auteur wijst op de verschillende versies van de dagboeken en de twee verschillende Annes die uit deze versies naar voren komen: 'de Anne uit het oorspronkelijke dagboek, die louter voor zichzelf schreef en de Anne van de tweede versie, die zich bezighield met de verwachtingspatronen van de buitenwereld' (pp. 28-29). Waar De Costa zich bezighoudt met de vraag naar de herkomst van Anne Franks passie voor het schrijven, komt ze – dankzij, maar ook ondanks Kristeva – tot een spannende these: het is de moeder-dochterrelatie die Anne Franks passie voor schrijven verklaart. In de gebruikelijke interpretaties van Anne Frank wordt altijd de nadruk gelegd op de bijzondere relatie die Anne met haar vader, Otto Frank, had. Met haar moeder, Edith Frank-Holländer, zou Anne een minder comfortabele verhouding gehad hebben. Na een psychoanalytische lezing van Franks teksten besluit De Costa dat Anne Frank zich al schrijvende tot meerdere moederbeelden verhiel (De Costa wijkt hier af van de zienswijze van Kristeva die vasthoudt aan één moederbeeld en deze ook nog een keer uitsluit van de symbolische orde) en dat haar schrijven voortkwam uit een verlangen naar de archaische moeder: 'Uit de dagboeken van Anne Frank is op te maken dat de fantasie over de archaische moeder nooit verdwijnt, zij verschijnt in versluierde wensen en verlangens. Uiteindelijk is deze fantasie de bron waardoor Anne Frank tot schrijven komt: schrijven vult de leegte die niet tijdens het castratiecomplex, maar tijdens het "speningscomplex" is ontstaan.' (p. 132) In dit verband onderschrijft De Costa de woorden van Cixous waar zij zegt dat

de schrijvende vrouw nooit ver verwijderd is van de 'moeder' als onbenoembare en als bron van het goede: 'Altijd blijft er in haar minstens een beetje van die lekkere moedermelk bewaard. Ze schrijft met witte inkt.' (p. 133) Over de moeilijkheden van Anne Frank om zich met haar eigen moeder te identificeren zegt de auteur dat deze voortkwamen uit het feit dat ze de leefwijze van haar moeder – Edith Frank-Holländer had buiten haar gezin geen andere bezigheid – niet kon accepteren. Voor Anne Frank was, aldus De Costa, schrijven een mogelijkheid om (later) iets te gaan betekenen in het openbare leven, terwijl ze, deel uitmakend van de symbolische orde, de band met het semiotische niet hoefde te verbreken (p. 131).

Wat betreft de spiritualiteit van zowel Anne Frank als Etty Hillesum maakt De Costa gebruik van Irigarays bovengenoemde notie van het 'goddelijk worden'. Irigaray is van mening dat de vrouwelijke soort alleen maar met bijstand van het goddelijke tot een vrije, autonome en soevereine subjectiviteit kan komen, maar dan moet het goddelijke door vrouwen wel als een ideale oneindigheid ervaren kunnen worden. Waar in de joods-christelijke traditie vooral mannen de kans hebben gekregen om hun idealen op God als de onbekende Ander te projecteren, moeten nu vrouwen de kans krijgen om hun idealen op (haar) God te projecteren. De Costa beschouwt de lichamelijke en spirituele ontwikkeling van Anne Frank als een mooie illustratie van Irigarays theorie. Niet gehinderd door een strenge religieuze opvoeding ziet Anne Frank, aldus De Costa, haar eerste menstruatie als een teken van goddelijke vervolmaking van de vrouwelijke identiteit (p. 149). Mèt haar bloed lijken goddelijke krachten in haar door te breken en in haar verdere spirituele ontwikkeling scheidt ze een God die bij haar past en een beschermengel (in de gedaante van haar grootmoeder) die haar moeten begeleiden en troosten. Meer nog dan bij Anne Frank benadrukt De Costa de authenticiteit van de spiritualiteit van Etty Hillesum. Ook in het geval van Hillesum is er volgens De Costa sprake van een 'goddelijk worden' à la

Irigaray. De auteur werkt de these uit dat de God van Etty Hillesum geboren wordt op het moment dat ze voor zichzelf kiest (p. 281). De uitwerking van deze these levert zeker boeiende resultaten op, zoals Hillesums symbolisch zwanger zijn van God, maar wordt enigszins ongenueanceerd waar het gaat om het gebruik van termen als transcendentie en immanentie. In haar analyse positioneert De Costa deze termen teveel als elkaar uitsluitend (zie bijvoorbeeld p. 295), terwijl het typerend is voor veel mystieke ervaringen – ook voor Hillesums ervaring van het goddelijke – dat immanentie en transcendentie samengaan. Een subtieler gebruik van deze termen had verkregen kunnen worden wanneer het nomadisch bewustzijn van De Costa wat meer gesnuffeld had in de verschillende mystieke tradities en daarbij haar soms sterk gekleurde Irigarayiaanse bril even had afgezet. Maar dit terzijde. De Costa heeft een geestrijk en goed leesbaar proefschrift geschreven. Met haar geslaagde bijdrage heeft ze een belangwekkende impuls gegeven aan de gebruikelijke, meer traditionele beeldvormingen over Anne Frank en Etty Hillesum.

Summaries

Anita van Asselt en Jolande Gröflin, *Genderstudies: the magic word? Study of the image of Women's Studies and Gender Studies among students*

This article analyses the perception of both Women's Studies and Gender Studies among students of the faculty Political, Social and Cultural Sciences of the University of Amsterdam. While students associate Gender Studies with more objective and academic education, Women's Studies is still associated with biased attitudes concerning sex, time and politics. Nevertheless it remains questionable whether Gender Studies will increase the number of students, since the name of the course is less important than its subject. The popularity of a subject increases when both women and men are mentioned. Therefore the authors conclude that Gender Studies have a positive impact on the image of Women's Studies.

489

Anneke van Baalen, *Asylum in Wonderland. The patriarchalization of refugees*

Dutch asylum policies are not based on the texts of the Convention of Geneva of 1951 or on that of the other relevant treaties, but on considerations of 'national interest'. Their growing restrictiveness is legitimized by the complex of images and ideas on 'other cultures' which Edward Said analyzed as 'orientalism'.

In this article I argue that this 'orientalism' is not a sex-neutral phenomenon. It is a way of denying the inequalities between women and men in Western countries and projecting them into the concept of 'other cultures'. By this operation the ability of women as well as of men to adapt to Western 'rationality' is denied.

For this reason it is not only necessary to criticize generalized ideas on the 'primitive' relations between women and men in the non-western countries, but also to keep unearthing the hidden patriarchal aspects of the relations between women and men in Western countries – especially in the Netherlands, where smaller numbers of women are represented in positions of power and prestige than in many 'undeveloped' countries.

Inge Bleijenbergh, *The moral right of the Women's Convention. The new international norm for equality of the UN Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women (1979)*

In this article the author analyzes the Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women, in short CEDAW. She states that this Convention contains important new elements in the international norms of equality between women and men. Four themes are discussed that dominate the theoretical debate; equal vs. specific rights, equal treatment vs. equal results, elimination of discrimination on the basis of sex or discrimination of women and finally the scope of the Convention (public vs.

private sphere). The authors signal a shift in the discourse on human rights for women towards a more material interpretation of the principle of equality. In this respect the Convention can be a useful political instrument in the advocacy of women's rights.

Rosemarie Buikema, *The silence surrounding Bertha Mason. Post-colonial interpretations of Charlotte Brontë's Jane Eyre*

490

This article raises the issue of post-colonial feminist reading as a literary, historical and political framework of interpretation, generating new signs and eliciting new meanings from old texts. The point is argued and illustrated by means of a critical discussion of the post-colonial reception of *Jane Eyre*. Next to the claim that the history of the Creole Bertha Mason constitutes a part of the history of the white British Jane Eyre, the post-colonial reception of Brontë's novel ascribes meaning to Bertha Mason's death.

The article proposes to consider the death of Bertha Mason both as a representation of her ultimate victimization and as a sign of her subversive heroism.

Gegevens van de auteurs

Anita van Asselt is studente vrouwenstudies aan de Universiteit van Amsterdam.

Inge Bleijenbergh is assistent-in-opleiding bij de vakgroep Politicologie en Bestuurskunde van de Vrije Universiteit te Amsterdam.

491

Rosemarie Buikema is universitair docent bij de vakgroep vrouwenstudies letteren aan de Universiteit Utrecht. Zij promoveerde op *De loden Venus. Biografieën door dochters over hun beroemde moeders* (Kampen 1995) en co-redigeerde *Women's Studies and Culture. A feminist introduction* (Londen 1995). Momenteel werkt zij aan een onderzoek naar de representatie van interetniciteit in literatuur en populaire cultuur.

Marysa Demoor is als onderzoekleider verbonden aan het FWO (Brussel) en als gastprofessor Engelse literatuur aan de Universiteit Gent. Ze publiceert voornamelijk over de negentiende-eeuwse Britse cultuur en gender (literatuur, journalistiek, kritiek, enzovoort) en ook wel eens over 'één of andere negentiende-eeuwse dichteres'. Ze doceert Vrouw en Literatuur binnen de interuniversitaire aanvullende opleiding Vrouwenstudies.

Jolande Gröflin is studente vrouwenstudies en politicologie aan de Universiteit van Amsterdam.

Jürgen Pieters is als FWO-researcher verbonden aan de vakgroep Nederlandse literatuurstudie en Algemene literatuurwetenschap van de Universiteit Gent. Hij bereidt een proefschrift voor over Stephen Greenblatt en het New Historicism.

Marije Wilmink is socioloog en vrouwenstudica. Zij werkt als (eind)redacteur bij *Lover*, tijdschrift over feminisme, cultuur en wetenschap en als freelance publicist.

Register jaargang 18, 1997

Artikelen

- Benchelabi, Hassina, *Wonen in een schelp. Maghrebijnse vrouwen in Brussel*, pp. 153-170 (nr. 70).
- 492 Bleijenbergh, Inge, *Het morele gelijk van het Vrouwenverdrag. De nieuwe internationale norm voor gelijkheid van het VN-Verdrag ter uitbanning van alle vormen van discriminatie jegens vrouwen (1979)*, pp. 433-447 (nr. 72).
- Brouns, Margo, en Evelien Tonkens, *Denken over liefde en macht revisited: van butch en femme naar moeder en kind*, pp. 227-238 (nr. 71).
- Buikema, Rosemarie, *De stilte rond Bertha Mason. Postkoloniale interpretaties van Charlotte Brontë's Jane Eyre*, pp. 400-417 (nr. 72).
- Cieraad, Irene, *Vrouw en venster. Een Nederlandse geschiedenis van eerbaarheid*, pp. 110-135 (nr. 70).
- Doornenbal, Jeannette, *Hoe kinderen lief te hebben zonder de macht over hen te verliezen. Vaders over de pedagogische gezagsfunctie*, pp. 253-266 (nr. 71).
- Drenth, Annemieke van, *Over dienende liefde en zorgende macht. Sekse en sekseverhoudingen in historisch perspectief*, pp. 322-336 (nr. 71).
- Dresen, Grietje, *Liefdevolle macht en de metafoor van het lichaam. Aantekeningen bij de katholieke interpretatie van het vierde gebod*, pp. 293-306 (nr. 71).
- Groenendijk, Hanne, *Complex probleem of eenvoudig genoeg? Combinerende moeders met een andere kijk op werken en zorgen*, pp. 277-292 (nr. 71).
- Heynen, Hilde, en Christine Delhay, *De zij-kant van architectuur*, pp. 99-109 (nr. 70).
- Keustermans, Lisette, *'En dan nog'. Representatie van disharmonie en geweld in moderne Scandinavische liefdespoëzie*, pp. 307-321 (nr. 71).
- Richters, Annemiek, *Our bodies, our-selves!? Bespiegelingen omtrent het verschijnen en verdwijnen van het subject*, pp. 34-48 (nr. 69).
- Schoonjans, Yves, *Au bonheur des dames. Vrouw, smaak en het burgerlijk interieur in de negentiende eeuw*, pp. 136-152 (nr. 70).
- Smelik, Anneke, *Het kannibalistische oog van de cyborg. Reflecties over een hybride genre in de science fictionfilm*, pp. 5-21 (nr. 69).
- Vries, Anneke de, *Meisje, duifje, zusje, schaapje. Genderstereotypen in vertalingen van Hooglied*, pp. 49-60 (nr. 69).
- Wigley, Mark, *Zonder titel. De behuizing van gender*, pp. 171-190 (nr. 70).

In memoriam

- Demoor, Marysa, *Tussen Ophelia en Jeanne d'Arc. Het komen en gaan van Diana, Princess of Wales*, pp. 381-382 (nr. 72).

Interviews

- Costera Meijer, Irene, en Baukje Prins, *'Ik wil het bestaan(srecht) van abjecte lichamen afdwingen'. Een interview met Judith Butler*, pp. 22-33 (nr. 69).
- Demoor, Marysa, en Jürgen Pieters, *Tekst en verlangen. Het feminisme van Catherine Belsey*, pp. 448-464 (nr. 72).

Wilmink, Marije, *Het thema liefde in ere hersteld. Praten over liefde en macht met Kiki Amsberg en Aafke Steenhuis*, pp. 239-252 (nr. 71).

Wilmink, Marije, *Het platform-probleem. Een ronde-tafelgesprek over achttien jaar TvV*, pp. 383-399 (nr. 72).

Opinie

Asselt, Anita van, en Jolande Gröflin, *Genderstudies: een toverwoord? Onderzoek naar het imago van vrouwenstudies en genderstudies bij studenten*, pp. 465-471 (nr. 72).

Baalen, Anneke van, *Asiel in wonderland. De patriarchalisering van vluchtelingen*, pp. 418-432 (nr. 72).

Langeveld, H.M. *Een kans voor een nieuwe gezinssociologie*, pp. 337-344 (nr. 71).

Monster, Mies, *Het gezin in discussie?*, pp. 345-348 (nr. 71).

Oosten, Nico van, *De prijs van de macht. De prijs die mannen betalen voor hun streven naar status en macht*, pp. 267-276 (nr. 71).

Verslag

Brouwer, Joyce, *De MUB en de kunst van het doorzetten. Een studiemiddag over de toekomst van vrouwenstudies*, pp. 61-64 (nr. 69).

Besprekingsartikel

Keuzenkamp, Saskia, *Het planologisch plafond. Bespreking van recente werken over gender en planologie*, pp. 191-201 (nr. 70).

Recensies

Andermatt Conley, Verena, *Ecopolitics. The environment in poststructuralist thought* (Saskia Poldervaart), pp. 362-364 (nr. 71).

Bosch, Mineke, e.a. (red.) en Mieke Aerts (gastredactie) *Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis 15. Sekse en oorlog* (Stefan Dudink), pp. 211-213 (nr. 70).

Collier, R., *Combatting sexual harassment in the workplace* (Greetje Timmerman), pp. 349-351 (nr. 71).

Cornelis, Mirjam e.a. (red.), *Vrome vrouwen. Betekenissen van geloof voor vrouwen in de geschiedenis* (Grietje Dresen), pp. 80-85 (nr. 69).

Costa, Denise de, *Anne Frank & Etty Hillesum. Spiritualiteit, schrijverschap, seksualiteit* (Ria van den Brandt), pp. 476-478 (nr. 72).

Crawford, Mary, *Talking difference. On gender and language* (Kune E. Biezeveld), pp. 77-80 (nr. 69).

Doornenbal, Jeannette, *Ouderschap als onderneming. Moeders en vaders over opvoeden in de jaren negentig* (Linda Bolt), pp. 354-357 (nr. 71).

Drenth, A. van, M. van Essen en M. Lunenberg (red.), *Sekse als pedagogisch motief* (Linda Bolt), pp. 354-357 (nr. 71).

Geurtsen, Marian, Manon Bommer en Ans Kits, *Veeltaligheid veel-ZIJ-digheid. Werkboek Vrouwen, liturgie en gerechtigheid* (Kune E. Biezeveld), pp. 77-80 (nr. 69).

Gilbert, Sandra M. en Susan Gubar, *The Norton Anthology. Literature by Women. The Traditions in English* (Marysa Demoor), pp. 72-74 (nr. 69).

Hughes, Francesca (red.), *The architect. Reconstructing her practice* (Karina van Herck), pp. 205-209 (nr. 70).

- Keustermans, Lisette en Brigitte Raskin (red.), *Als een wilde tuin. Schrijfsters in Vlaanderen 2* (Ria van den Brandt), pp. 214-216 (nr. 70).
- Lammers, Sylvia, *Functionality of alcohol in alcohol dependent women* (Marrie Bekker), pp. 69-72 (nr. 69).
- Lenders, Maria, *Strijders voor het Lam. Leven en werk van herrnhutter broeders en -zusters in Suriname 1735-1900* (Grietje Dresen), pp. 80-85 (nr. 69).
- Maris, C.W., Lissenberg, E. en D.W.J.M. Pessers (red.), *Recht en liefde* (Margriet Kraamwinkel), pp. 358-360 (nr. 71).
- Meijer, Maaike, *In tekst gevat* (Désirée Majoor), pp. 202-204 (nr. 70).
- Monteiro, Marit, *Geestelijke maagden. Leven tussen klooster en wereld in Noord-Nederland gedurende de zeventiende eeuw* (Grietje Dresen), pp. 80-85 (nr. 69).
- Mossink, Marijke, *De levenbrengsters. Over vrouwen, vrede, feminisme en politiek in Nederland 1914-1940* (Francisca de Haan), pp. 74-77 (nr. 69).
- Ottes, L., E. Poventud, M. van Schendelen en G. Segond von Banchet (red.), *Gender and the built environment. Emancipation in planning, housing and mobility in Europe* (Joos Droogleever Fortuijn), pp. 209-211 (nr. 70).
- Rijckevorsel, Laetitia M.L., *Een wereld apart. Geschiedenis van het Sacré-Coeur in Nederland* (José Eijt), pp. 472-474 (nr. 72).
- Römkens, Renée en Sietske Dijkstra (red.), *Het omstreden slachtoffer. Geweld van vrouwen en mannen* (Ine Vanwesenbeeck), pp. 351-354 (nr. 71).
- Rüedi, Katerina, Sarah Wigglesworth en Duncan McCorquodale (red.), *Desiring practices. Architecture, gender and the interdisciplinary* (Karina van Herck), pp. 205-209 (nr. 70).
- Sheat Goodman, Marilyn, en Beth Creager Fallon, *Pattern changing for abused women. An educational program* (Greetje Timmerman), pp. 65-69 (nr. 69).
- Stockdale, Margaret S. (red.), *Sexual harassment in the workplace. Perspectives, frontiers and response strategies* (Greetje Timmerman), pp. 349-351 (nr. 71).
- Troch, Lieve, *Verzet is het geheim van de vreugde. Fundamentealtheologische thema's in een feministische discussie* (Freda Dröes), pp. 360-362 (nr. 71).
- Waals, Fransje W. van der, *Sex differences in benzodiazepine use* (Marrie Bekker), pp. 69-72 (nr. 69).
- Ward, Colleen A., *Attitudes toward rape. Feminist and social psychological perspectives* (Greetje Timmerman), pp. 65-69 (nr. 69).
- Webster, Juliet, *Shaping women's work. Gender, employment and information technology* (Janneke van der Hulst), pp. 474-476 (nr. 72).
- Wyatt, Gail Elizabeth, Michael D. Newcomb en Monika H. Riederle, *Sexual abuse and consensual sex. Women's developmental patterns and outcomes* (Greetje Timmerman), pp. 65-69 (nr. 69).
- IIAV-inventarisatie vrouwenstudies, pp. 86-92 (nr. 69).
- IIAV Databank Onderzoek Vrouwenstudies, pp. 216-221 (nr. 70), pp. 365-372 (nr. 71), pp. 479-488 (nr. 72).
- Summaries, pp. 93-94 (nr. 69), pp. 222-223 (nr. 70), pp. 373-374 (nr. 71), pp. 489-490 (nr. 72).